

Anna Polak
Paweł Karp

Kościół i ich wyposażenie na terenie miasta Gubin oraz gmin: Bobrowice, Bytnica, Dąbie

Przeszłość – Teraźniejszość

Kościoty i ich wyposażenie na terenie miasta Gubin oraz gmin: Bobrowice, Bytnica, Dąbie

Przeszłość – Teraźniejszość

Anna Polak
Paweł Karp

Kościoty i ich wyposażenie na terenie miasta Gubin oraz gmin: Bobrowice, Bytnica, Dąbie

Przeszłość – Teraźniejszość

Zielona Góra 2025

RECENZENCI
prof. dr hab. Leszek C. Belzyt
dr Adam Górski

Na okładce z przodu
kościół farny w Gubinie zniszczony w czasie działań wojennych, 1947 rok
– zdjęcie pochodzące ze zbiorów Instytutu Zachodniego
im. Zygmunta Wojciechowskiego w Poznaniu (autor: G. Chmarzyński),
z tyłu widok na płyty nagrobne umieszczone na elewacji kościoła
w miejscowości Pław (autor: Anna Polak)

© Copyright: Stowarzyszenie Na Rzecz Rozwoju Badań Historycznych
i Edukacji Monumentum, Anna Polak, Paweł Karp

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego
pochodzących z Funduszu Promocji Kultury
w ramach programu „Badanie polskich strat wojennych”

ISBN
978-83-68505-12-2

PROJEKT, SKŁAD, KOREKTA, DRUK
Graf Media

Spis treści

Słowo od autorów	7
Obiekty sakralne na terenie miasta Gubin	9
Kościół pod wezwaniem Trójcy Świętej	10
Obiekty nieistniejące lub w stanie ruiny	13
Kościół farny	13
Obiekty sakralne na terenie gminy Bobrowice	25
Kościół pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Świętego w Bobrowicach	26
Kościół pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Janiszowicach	31
Kościół pod wezwaniem Matki Bożej Częstochowskiej w Lubiatowie	35
Kościół pod wezwaniem Najświętszego Serca Pana Jezusa w Tarnawie Krośnieńskiej	40
Obiekty sakralne na terenie gminy Bytnica	45
Kościół pod wezwaniem świętego Józefa w Budachowie	46
Kościół pod wezwaniem świętych Apostołów Piotra i Pawła w Bytnicy	53
Kościół pod wezwaniem Chrystusa Króla w Dobroszowie	59
Kościół pod wezwaniem świętego Jana Chrzciciela w Grabinie	61
Obiekty nieistniejące lub w stanie ruiny	64
Kościół cmentarny w Bytnicy	64
Kościół w Gryżynie	67
Obiekty sakralne na terenie gminy Dąbie	69
Kościół pod wezwaniem Wszystkich Świętych w Ciemnicach	70
Kościół pod wezwaniem Najświętszego Serca Pana Jezusa w Dąbiu	76
Kościół pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Kosierzcu	80

Kościół pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Świętego w Łagowie	84
Kościół pod wezwaniem świętego Antoniego Padewskiego w Nowym Zagórze	90
Kościół pod wezwaniem świętej Elżbiety Portugalskiej w Pławiu	94
Kościół pod wezwaniem świętego Jana Chrzciciela w Trzebulach	98
Bibliografia	109

Słowo od autorów

Oddajemy Państwu kolejną publikację dotyczącą kościołów oraz ich wyposażenia. Książka ukazuje drugi etap badań na terenie powiatu krośnieńskiego (miasto Gubin oraz gminy Bobrowice, Bytnica, Dąbie). Zadanie stanowi więc kontynuację działań zapoczątkowanych w 2022 roku w ramach programu „Badanie polskich strat wojennych”, a wydanie opracowania dofinansowano ze Środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego pochodzących z Funduszu Promocji Kultury.

W obecnej edycji wniosek o realizację projektu został złożony przez Stowarzyszenie Na Rzecz Rozwoju Badań Historycznych i Edukacji Monumentum.

Zagadnienie dziedzictwa kulturowego na obszarze przyłączonym do Polski po 1945 roku jest niezwykle istotne i wymaga podejmowania szeroko zakrojonych badań. Ta edycja projektu pozwoliła na przeprowadzenie dalszych prac terenowych dokumentujących aktualny stan i straty poniesione w wyposażeniu świątyń. Zebrane doświadczenia ukazują, że wiele kwestii dotyczących się polskich strat wojennych pozostaje niezrozumiałych, dlatego wciąż należy propagować definicję, zgodnie z którą: „Za polskie straty wojenne uznaje się ruchome dobra kultury utracone w wyniku II wojny światowej z terenów Polski po 1945 r. pochodzące zarówno ze zbiorów publicznych, prywatnych, jak i kościelnych”. Realizując wypracowane w toku dotychczasowych prac wytyczne, w części katalogowej – poza walorami historycznymi i artystycznymi artefaktów – w sposób jak najbardziej pełny zaprezentowano również dalsze cechy umożliwiające ich identyfikację. Oprócz dokumentacji fotograficznej, która niestety w wielu wypadkach nie jest dostępna, są to odpisy inskrypcji oraz znaki miejskie i złotnicze. W dalszym ciągu kryterium wyboru obiektów sakralnych stanowił czas ich powstania – zasadniczo do 1939 roku, natomiast ze względu na wartość wyposażenia pod względem historycznym czy artystycznym przyjęto cezurę pierwszej połowy XIX wieku.

W trakcie realizacji projektu zostały przeprowadzone kolejne kwerendy, którymi objęto Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum w Wünsdorf, Instytut Zachodni imienia Zygmunta Wojciechowskiego w Poznaniu czy Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Zielonej Górze. Wynikiem poszukiwań było pozyskanie materiału zdjęciowego znacząco wzbogacającego prezentowane opracowanie oraz informacji na temat ruchomego wyposażenia świątyń. W kwestii wykorzystania wydawnictw prym wiedzie kata-

log zabytków dawnego powiatu krośnieńskiego *Die Kunstdenkmäler des Kreises Crossen*, opublikowany w 1921 roku.

Najważniejszym owocem projektu jest bez wątpienia uzupełnienie ministerialnej bazy strat wojennych o kolejne obiekty. Narzędzie to umożliwia osobom upoważnionym dodawanie wyczerpujących wpisów wskazujących na wiele kwestii, między innymi szczegółowych danych artefaktu. Jest to bardzo ważne przy jego identyfikacji w przypadku odnalezienia. Dlatego tak istotne jest analizowanie, o ile istnieją, inwentarzy przedwojennych. Bez zdjęć lub jednoznacznych cech identyfikujących nie można umieścić obiektu w bazie.

Już u zarania tej inicjatywy badawczej starano się położyć odpowiednio silny akcent na upowszechnienie jej rezultatów jak najszerszemu gronu odbiorców. Temu celowi mają służyć nie tylko prezentowana publikacja, ale też spotkanie podsumowujące wyniki projektu. Wstępne uwagi odnoszące się do procesu włączenia po 1945 roku badanego obszaru do terytorium Polski wraz ze wskazówkami bibliograficznymi zostały już przez autorów przedstawione w ramach realizacji projektu „Badanie polskich strat wojennych 2022”, stąd też zagadnienia te pominięto w prezentowanym opracowaniu – jego poszczególne części ukazują obiekty sakralne na terenie miasta Gubin oraz gmin Bobrowice, Bytnica, Dąbie. Omówiono również świątynie nieistniejące lub pozostające w stanie ruiny. Bogaty materiał fotograficzny stanowią zarówno zdjęcia archiwalne, jak i wykonane specjalnie na potrzeby książki. W publikacji nie przedstawiono powojennych dziejów przedmiotów, o których wiadomo, że wojnę przetrwały. Wskazywana już w tytule pozycji – będąca efektem pierwszej części prac – „przeszłość i teraźniejszość” także i w obecnej ma więc swoje głębokie uzasadnienie. Kontynuowanie tego rodzaju badań nad dziedzictwem kulturowym Polski Zachodniej autorzy traktują jako znaczący element szerszego projektu pozwalającego na przeanalizowanie stanu wszystkich kościołów na obszarze kolejnych powiatów.

Należy przy tym wspomnieć, że podczas tegorocznych badań autorzy natrafili na cenne pamiątki przeszłości, które mimo, że do tej pory nie zostały uznane za straty wojenne, z uwagi na to, iż pozostają w miejscach niedostępnych, w przyszłości mogłyby zostać tak zakwalifikowane przez innych badaczy. Dlatego planowane jest ich opisanie w kolejnej publikacji, która podsumuje przeprowadzone prace w ramach projektu na terenie całego powiatu żarskiego i krośnieńskiego.

W tym miejscu chcielibyśmy wyrazić wdzięczność wszystkim, którzy okazali bezinteresowną pomoc podczas realizacji tego zadania – mieszkańcom, dzięki którym światło dzienne ujrzało wiele istotnych informacji, pracownikom archiwów i Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Zielonej Górze za ich chęć współpracy i otwartość, a przede wszystkim księżom proboszczom, niezmiennie wykazującym pełne zrozumienie oraz zainteresowanie dla prowadzonych przez nas prac.

dr Anna Polak, dr Paweł Karp

Obiekty sakralne na terenie miasta Gubin

Fot. 1. Kościół farny w Gubinie – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Kościół pod wezwaniem Trójcy Świętej

Historia budowy świątyni dla nielicznej wówczas wspólnoty katolickiej w Gubinie rozpoczęła się w 1853 roku, gdy zakupiono działkę, na której trzy lata później wzniesiono plebanię z kaplicą i salą szkolną. W 1858 roku zaczęto budowę kościoła, konsekrowanego 28 października 1860 roku. Wzniesiono go z cegły na rzucie prostokąta, z dwuspadowym dachem, apsydą od wschodu i ośmioboczną wieżą w południowo-zachodnim narożniku. Zawieszono w niej trzy dzwony, starszy pochodził z 1735 roku, a odlał go Benno Koenen z Görlitz. Dwa kolejne powstały w 1860 roku w ludwisarni Friedricha Gruhla w Kleinwelka. Z uwagi na systematycznie rosnącą liczbę wiernych parafii katolickiej, na początku XX wieku podjęto decyzję o rozbudowie, choć w rzeczywistości należałoby ją określić budową nowego kościoła. Wybuch I wojny światowej znacznie odsunął w czasie ten projekt, do którego powrócono dopiero w 1935 roku. Świątynię konsekrował 30 sierpnia 1936 roku metropolita wrocławski, kardynał Adolf Bertram¹. Korpus, złożony z dwóch brył, dostawiono na osi północ-południe. Nowymi elementami konstrukcji były ponadto wielobocznie zamknięta absyda od południa, zakrystia w południowo-wschodnim narożniku oraz arkadowy portal główny od północy. Korpus nakrywa dach dwuspadowy, apsydę wielopołaciowy. W trakcie działań wojennych w 1945 roku zniszczono wieżę kościoła. Pierwsze remonty przeprowadzili ks. Reinhard Stoll i ks. Szymon Stoltmann, ostatecznie odbudowano ją dzięki staraniom proboszcza ks. Andrzeja Michałka.

W kościele nie odnotowano elementów wyposażenia przeniesionych z innych świątyń z terenu objętego badaniami.

¹ R. Pantkowski, *Gubin*, Gubin 1998, s. 121–122; *Obiekty zabytkowe Euromiasta Gubin–Guben*, Gubin 2018, s. 33. Biskup wrocławski Bertram w 1917 roku konsekrował również kościół wzniesiony dla katolickich wiernych w Żarach, obecnie pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Zob. A. Polak, P. Karp, *Kościół i ich wyposażenie na terenie miasta oraz gminy Żary. Przeszłość – Terażniejszość*, Żary 2022, s. 43.

Fot. 2. Kościół pod wezwaniem Trójcy Świętej w Gubinie – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Fot. 3. Wnętrze kościoła pod wezwaniem Trójcy Świętej w Gubinie – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Obiekty nieistniejące lub w stanie ruiny

Kościół farny

Położony na terenie Dolnych Łużyc Gubin (niem. Guben, dolnołuż. Gubin) posiada długą oraz burzliwą historię. Na przestrzeni stuleci władzę zwierzchnią dzierżyli tu władcy polscy (1002–1031), margrabiowie miśnieńscy, książęta śląscy, królowie czescy, węgierscy, od 1697 roku do 1763 roku królowie polscy, którymi byli elektorzy sascy, a po 1815 roku królowie pruscy. Jego szybszy rozwój wiązany jest z upadkiem grodu Niemcza Łużycka (obecnie Polanowice), co mogło skutkować wzmocnieniem rangi rodzącego się ośrodka². Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1207 roku, przy czym warto podkreślić, że już w 1235 Gubin stał się rzeczywistym miastem, uzyskując lokację opartą na prawie magdeburskim. W 1276 roku, najpierw dzięki prawu do budowy ratusza, a w 1311 roku do budowy murów, miejscowość na zawsze zmieniła swój układ przestrzenny. Ośrodka nie ominęły zniszczenia zarówno w trakcie konfliktów zbrojnych – wojny trzydziestoletniej, wojny siedmioletniej, wojen napoleońskich, jak i klęsk naturalnych – pożary z 1429, 1450, 1536, 1696 czy 1790 roku³. Niezwykle tragiczny okazał się okres II wojny światowej, szacuje się, że w czasie walk pomiędzy lutym a kwietniem 1945 roku zniszczeniu uległo 90–95% zabudowy prawobrzeżnej części miasta, gdzie znajduje się opisywana świątynia⁴.

² S. Kowalski, *Gubin. Zarys historii do 1945 roku*, Zielona Góra 2010, s. 6.

³ *Inventar der Bau- und Kunstdenkmäler in der Provinz Brandenburg*, im Auftrage des Brandenburgischen Provinzial-Landtages unter Mitwirkung von A. v. Eye, W. Köhne, A. Körner, P. Lehfeldt, R. Schillmann, W. Schulenburg, F. Warnecke, E. Wernicke u.a. bearbeitet von R. Bergau, Berlin 1885, s. 398; L.C. Belzyt, *Gubin, Krosno, Nowogród Bobrzański, Zasięki, Łęknica, Trzebiel, Wschowa. Epoka przemysłowa w innych ośrodkach południowej części województwa lubuskiego*, [w:] *Epoka przemysłowa w miastach południowej części województwa lubuskiego*, red. L.C. Belzyt, J. Skierska, Zielona Góra 2017, s. 257.

⁴ Prawobrzeżna część Guben, obecny Gubin, po 1945 roku znalazła się w granicach państwa polskiego. Część ta niestety została dotkliwie zniszczona w trakcie działań wojennych, kiedy miasto-twierdza w pasie Odrzańsko-Nyskiego Rejonu Umocnionego broniło się przed Armią Czerwoną. Spośród historycznej zabudowy ucierpiały ratusz, wiele zabytkowych kamienic oraz kościół farny. B. Bielinis-Kopeć, S. Kowalski, P. Słowiński, *Miasta Ziemi Lubuskiej w obliczu II wojny światowej. Miejsca pamięci*, Zielona Góra–Gorzów Wielkopolski 2014, s. 32. Data zakończenia walk o Guben jest w pracach polskich autorów rozmaicie przyjmowana. Rozbieżności dotyczą zdobycia miasta lub jego poszczególnych części, a podawany jest okres od 22 lutego do 24 kwietnia 1945 roku.

Kościół farny w Gubinie, z pierwotnym wezwaniem św. Wawrzyńca, w późniejszym czasie określanym jako św. Trójcy⁵, został bardzo poważnie zniszczony w trakcie działań wojennych, szczególnie w ostatnich dniach lutego 1945 roku i już nigdy nie odzyskał dawnego blasku. W dokumentacji służb konserwatorskich jego stan tuż po wojnie opisywano jako „spalony”, a w 1966 roku zniszczenia oszacowano na 50%, z adnotacją „ruina niezabezpieczona”⁶. Prace w obiekcie prowadzono m.in. w latach 1950–1951 oraz 1972–1974, dzięki czemu odtworzono koronę murów obwodowych, zwieńczenie wieży czy też część wschodnią zakrystii. W latach 2007–2008 rozpoczęto kompleksowe prace porządkowe (odgruzowywanie pod nadzorem archeologa)⁷.

Nie jest to pierwszy obiekt, jaki znajdował się w tym miejscu. Spośród wielu też dotyczących początków fary niewątpliwe jest istnienie od XIII wieku starszego, mniejszego romańskiego kościoła, który z biegiem czasu, między innymi po pożarach, rozbudowano, *de facto* tworząc nową halową budowlę w stylu gotyckim, z prezbiterium powiększonym pod koniec XV wieku. W tymże stuleciu zainicjowano prace przy późnogotyckim kościele, trwające do połowy XVI wieku. Wkrótce po ukończeniu prezbiterium w 1508 roku rozpoczęto dalsze gruntowne zmiany – kościół powiększono, postawiono nowe filary, położono fundament wieży i nakryto go dachem (1523). Przedsięwzięcie nie było kontynuowane aż do 1535 roku i dopiero dwadzieścia pięć lat po jego wznowieniu przebudowa dobiegła końca. Wieża zyskała kopułę (1557), ukończono sklepienia naw (1559–1560)⁸. Obiekt wzniesiono z cegły na rzucie prostokąta, z wielobocznie zamkniętym prezbiterium. Jest to budowla trójnawowa, w której halowym korpusie od północy i południa znajdują się kaplice. Zakrystia usytuowana jest po stronie północnej, natomiast wieża na planie kwadratu, zwieńczona attyką i nakryta hełmem, od zachodu. Arkady w nawach i prezbiterium wspierają ośmioboczne filary. Wnętrze w partii korpusu i przyziemie wieży nakrywały sklepienia gwiaździste, w prezbii-

⁵ Zdaniem Andreasa Petera przypuszczenia, że wezwanie fary zmieniono na św. Trójcy, wyglądają na pomyłkę, która powstała w wyniku interpretacji umieszczenia na ołtarzu symboliki Trójcy Świętej; zob. A. Peter, *Kościół farny w Gubinie. Dzieje w zarysie*, Guben 2008, s. 22–23.

⁶ Zielona Karta: Gubin, Kościół p.w. św. Trójcy, opracowanie z 1966 r., Autorzy: T. Chrzanowski, M. Kornecki, Archiwum Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (dalej LWKZ) w Zielonej Górze.

⁷ K. Garbacz, *Dawny kościół parafialny w Gubinie w świetle prac porządkowych*, [w:] *Fara – badania w ramach projektu: Wykorzystanie innowacji technologicznych w badaniach nad rewaloryzacją zabytkowej Fary w Gubinie*, Gubin 2008, s. 45–85. Prace były również okazją do inwentaryzacji pozostałości zabytków płyt nagrobnych i epitafiów; zob. A. Górski, *Podsumowanie stanu badań epigraficznych na terenie Fary w Gubinie (woj. lubuskie)*, [w:] *ibidem*, s. 29–44.

⁸ *Geschichte der Kreisstadt Guben, nebst einigen Nachrichten und der Regentenfolge von der Niederlausitz*, Hrsg. von J.C. Loocke, Görlitz 1803, s. 61–64; *Inventar der Bau- und Kunstdenkmäler in der Provinz Brandenburg*, s. 399; A. Peter, *Kościół farny...*, *op. cit.*, s. 13.

terium sieciowe, a w zakrystii i kaplicach, oprócz dwóch wspomnianych, także krzyżowe i kryształowe⁹.

W późniejszych stuleciach dokonywano zmian wystroju i wyposażenia, em-pory wznoszono na przestrzeni lat 1580–1594, renowacje miały miejsce w latach 1657–1658 i w 1706 roku, a kolejna w połowie XIX wieku (1842–1844)¹⁰. Było to już wówczas najwyższą koniecznością, gdyż jak donosiła lokalna prasa:

Kościół ten zaniedbywano zupełnie od ponad 40 lat. Przedstawiał on niegodny swojego sakralnego przeznaczenia, niemal odrażający widok. Białe ściany były zakurzone i wybrudzone, elementy malarskie były nie do poznania, na organach prawie nie można już było grać, bowiem piszczałki cynowe ulegały zniszczeniu, podobnie jak części drewniane. Klawiatura została całkowicie wytarta, szyby w oknach rozbite, tak że trzeba było narażać się na bardzo niezdrowy przeciąg podczas nabożeństwa, na koniec uszkodzono sklepienie¹¹.

W prowadzono także rozwiązania techniczne w postaci centralnego ogrzewania (1896) oraz elektryczne oświetlenie (1925). W 1939 roku wykonano kompleksowy remont dachu.

Katalog zabytków Brandenburgii wymieniał w 1885 roku wśród wyposażenia m.in. ołtarz (1720–1727), który zbudowali Georg Hänisch i Gerhardt Mühlenkampff, a dekorację malarską wykonał Gottlob Glymann z Budziszyna, ambonę (1706) – dzieło Caspara Gudego z Żagania, dziewięć mosiężnych żyrandoli korpusowych z XVII wieku (w tym jeden szczególnie pięknie zdobiony z 1638 roku) oraz siedem najstarszych kielichów z XIV–XVII wieku¹². Pierwsze organy miały rodowód średniowieczny, kolejne instrumenty powstały w latach 1581–1582 i 1608–1610, natomiast dzieło Ludwiga Hartiga z Sulechowa zostało umieszczone w świątyni po wspomnianym gruntownym remoncie. Instrument poddawano konserwacjom – w 1889 roku prace te, obejmujące także rozbudowę, powierzono firmie Sauer z Frankfurtu nad Odrą, a w 1913 roku firmie Gustava Heinzego z Żar. Niestety w czasie I wojny światowej zdemontowano cynowe piszczałki oraz zarekwirowano cztery dzwony, pierwotnie z XVII wieku, przetopione w 1866 roku. Trzy nowe z 1922 roku najprawdopodobniej padły ofiarą kolejnej akcji rekwirowania surowców na cele przemysłu zbrojeniowego w czasie II wojny światowej¹³.

⁹ H. Kozaczewska-Golasz, H. Golasz-Szołomska, *Halowe kościoły z wieku XV i pierwszej połowy XVI na Śląsku*, Wrocław 2018, s. 200–207.

¹⁰ J. Lewczuk, *Sondażowe badania wykopaliskowe w farze gubińskiej w 2009 roku*, „Lubuskie Materiały Konserwatorskie” 2014, t. 11, s. 135, 136.

¹¹ A. Peter, *Kościół farny...*, *op. cit.*, s. 14–15.

¹² *Inventar der Bau-...*, *op. cit.*, s. 400–401.

¹³ A. Peter, *Kościół farny...*, *op. cit.*, s. 21, 28–30.

Utracone wyposażenie:

- Określenie zabytku: Kielich liturgiczny

Czas powstania: XVI w.

Materiał: srebro

Technika: złocenie

Opis:

Stopa sześciolistna z kryzą, wyniesiona na dekorowanym cokoliku. Stopa zdobiona rytym ornamentem. Tulejka i trzon sześcioboczne. Nodus spłaszczony, na guzach rombowych ryta inskrypcja. Czara gładka, głęboka, o rozchylonym brzegu.

Cechy identyfikujące:

Na guzach rombowych ryta inskrypcja „IHESVS”.

Źródło:

Inventar der Bau- und Kunstdenkmäler in der Provinz Brandenburg, s. 400–401; A. Peter, *Kościół farny w Gubinie*, s. 42–43; *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. X, z. 8, opr. J. Zdrenka, nr 26.

Numer w bazie strat wojennych MKiDN: 69874

- Określenie zabytku: Kielich liturgiczny

Czas powstania: XVI w.

Materiał: srebro

Technika: złocenie

Opis:

Stopa sześciolistna z kryzą, wyniesiona na dekorowanym cokoliku. Tulejka i trzon sześcioboczne. Nodus spłaszczony, na guzach rombowych ryta inskrypcja. Czara gładka, głęboka, o silnie rozchylonym brzegu.

Cechy identyfikujące:

Na guzach rombowych ryta inskrypcja „IHESVS”.

Źródło:

Inventar der Bau- und Kunstdenkmäler in der Provinz Brandenburg, s. 400–401; A. Peter, *Kościół farny w Gubinie*, s. 42–43; *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. X, z. 8, opr. J. Zdrenka, nr 25.

Numer w bazie strat wojennych MKiDN: 69875

- Określenie zabytku: Kielich liturgiczny

Czas powstania: XV w.

Materiał: srebro

Technika: złocenie

Opis:

Stopa sześciolistna z kryzą, wyniesiona na dekorowanym cokoliku. Stopa repusowana. Tulejka i trzon sześcioboczne. Nodus spłaszczony, na trzonie powyżej i poniżej nodusa oraz na guzach rombowych ryta inskrypcja. Czara gładka, głęboka, o rozchylonym brzegu.

Cechy identyfikujące:

Na guzach rombowych ryta inskrypcja „maria”, na trzonie dwie ryte inskrypcje „maria”.

Źródło:

Inventar der Bau- und Kunstdenkmäler in der Provinz Brandenburg, s. 400–401; A. Peter, *Kościół farny w Gubinie*, s. 42–43; *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. X, z. 8, opr. J. Zdrenka, nr 12.

Numer w bazie strat wojennych MKiDN: 69876

- Określenie zabytku: Kielich liturgiczny

Czas powstania: XV w.

Materiał: srebro

Technika: złocenie

Opis:

Stopa sześciolistna z kryzą, wyniesiona na dekorowanym cokoliku. Tulejka i trzon sześcioboczne. Na stopie dwie plakiety – święty z modelem świątyni i Matka Boża z Dzieciątkiem oraz fragmentarycznie widoczna ryta inskrypcja. Nodus spłaszczony, na guzach rombowych ryta inskrypcja. Czara gładka, głęboka, o silnie rozchylonym brzegu.

Cechy identyfikujące:

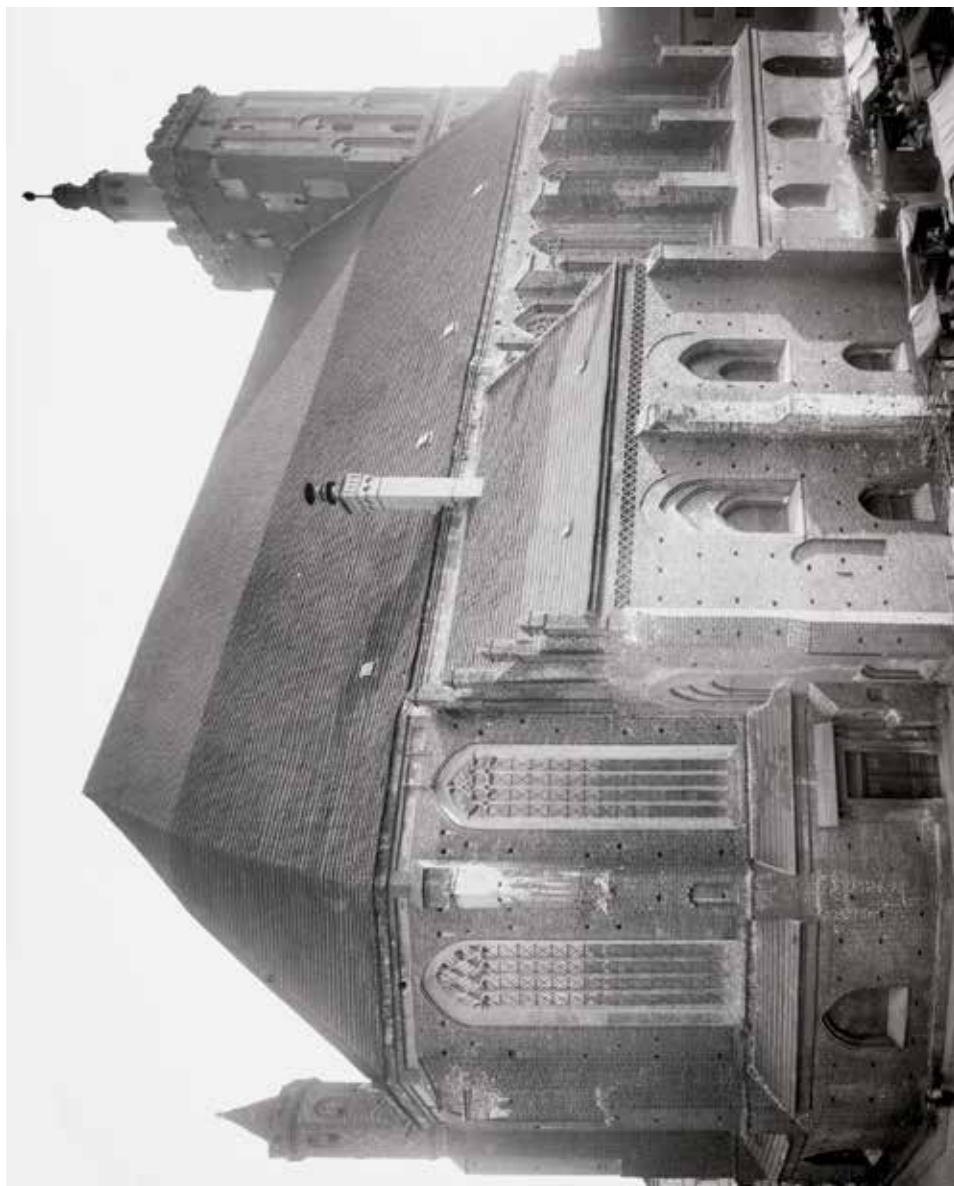
Na powierzchni stopy ryta inskrypcja, z której widoczny jest fragment „UP”.

Na guzach rombowych ryta inskrypcja, z której widoczne są litery „cv”.

Źródło:

Inventar der Bau- und Kunstdenkmäler in der Provinz Brandenburg, s. 400–401; A. Peter, *Kościół farny w Gubinie*, s. 42–43; *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. X, z. 8, opr. J. Zdrenka, nr 11.

Numer w bazie strat wojennych MKiDN: 69877

Fot. 4. Kościół farny w Gubinie – stan w latach 30. XX wieku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv,
Neg.-Nr.: MBA-41A-Ka-19_6763_1

Fot. 5. Wnętrze kościoła farnego w Gubinie – stan w latach 30. XX wieku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv,
Neg.-Nr.: MBA-41A-Ka-19_6763_2

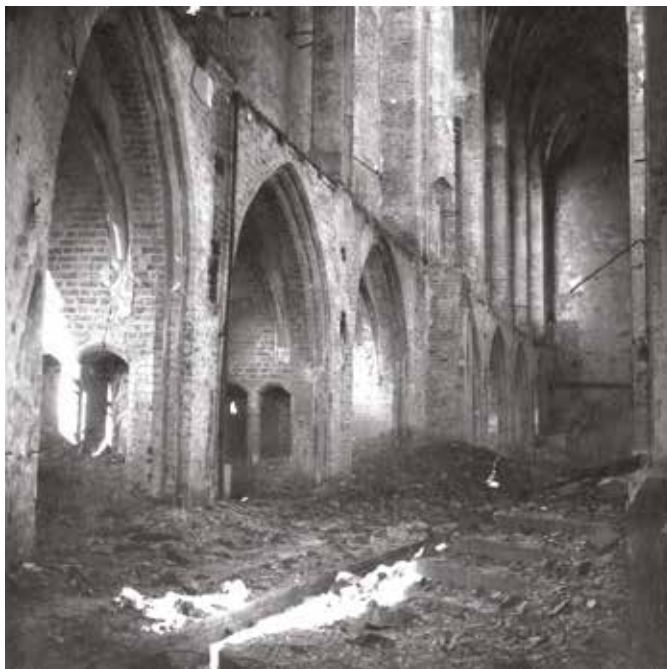
Fot. 6. Kościół farny w Gubinie – stan w 1948 roku

Źródło: zbiory Instytutu Zachodniego im. Zygmunta Wojciechowskiego w Poznaniu. Autor: E. Kitzmann

Fot. 7. Wnętrze kościoła farnego w Gubinie – stan w 1947 roku

Źródło: zbiory Instytutu Zachodniego im. Zygmunta Wojciechowskiego w Poznaniu. Autor: G. Chmarzyński

Fot. 8. Wnętrze kościoła farnego w Gubinie – stan w 1947 roku

Źródło: zbiory Instytutu Zachodniego im. Zygmunta Wojciechowskiego w Poznaniu. Autor: G. Chmarzyński

Fot. 9. Wnętrze kościoła farnego w Gubinie – stan w 1948 roku

Źródło: zbiory Instytutu Zachodniego im. Zygmunta Wojciechowskiego w Poznaniu. Autor: E. Kitzmann

Fot. 10. Kościół farny w Gubinie – stan w 2014 roku

Autor: Anna Polak

Fot. 11. Kościół farny w Gubinie – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Obiekty sakralne na terenie gminy Bobrowice

Fot. 12. Rozeta w kościele w Tarnawie Krośnieńskiej – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Kościół pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Świętego w Bobrowicach

Bobrowice (niem. Bobersberg) to stara miejscowość łżycka posiadająca bardzo długą historię, sięgającą czasów osadnictwa słowiańskiego w IX wieku. Na przestrzeni dziejów należała do władców polskich, a następnie książąt żagańskich i głogowskich, dzieląc los tej części Śląska jako lenna królów czeskich i elektorów brandenburskich. Silny rozwój ośrodka w średniowieczu potwierdzało wzniesienie tam zamku, w XV stuleciu dzierżonego przez rycerzy z rodów Wezenborg i Landsberg. Panami tamtejszych włości rycerskich byli też m.in. Schlichtingowie, Rabenauowie i Knobelsdorffowie. Zamek, podobnie jak całą miejscowość (oprócz kościoła), zniszczył pożar w 1648 roku. Wcześniejsze – z lat 1548, 1597, 1613, a także kolejny w 1717 roku, nie oszczędziły również i świątyni¹⁴. Ważnymi momentami rozwoju przestrzennego Bobrowic było powstanie Nowego Miasta pod koniec XVII wieku oraz Przedmieścia Krośnieńskiego w 1735 (1755) roku, które zasiedlili saksońscy sukiennicy. Bardzo charakterystyczny miejski układ urbanistyczny Bobrowic zachował się i podlega ochronie konserwatorskiej¹⁵.

Niegdyś w miejscowości istniał starszy kościół, zbudowany jeszcze w średniowieczu, przypuszczalnie w XIII wieku. Po zniszczeniach w wyniku wspomnianych pożarów, mimo prób wzmocnienia konstrukcji, w 1838 roku zanotowano pogarszający się stan podstawy wieży, co skutkowało częściową jej rozbiórką i zamknięciem świątyni. W 1852 roku podjęto decyzję o generalnej rozbiórce, a 30 maja 1853 roku położono kamień węgielny pod nowy kościół, który konsekrowano 29 kwietnia 1856 roku¹⁶. Jest to budowla, której autorem projektu był Friedrich August Stüler, wybitny architekt z Berlina, uczeń Karla Friedricha Schinkla¹⁷. Ta imponujących rozmiarów

¹⁴ W. Riehl, J. Scheu, *Berlin und die Mark Brandenburg mit dem Markgrathum Nieder-Lausitz in ihrer Geschichte und in ihrem gegenwärtigen Bestande*, Berlin 1861, s. 526; W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, s. 17.

¹⁵ Historyczny układ miejscowości obejmuje obszar, na którym niegdyś znajdował się zamek z podgrodzem, a także Przedmieście Krośnieńskie na północy oraz część południową o charakterze lokacyjnym. Jako wartościowy wymienia się także teren, który zyskał swoje funkcje na początku XX wieku – mowa o kolei oraz zabudowie powstałej na trasie do niego prowadzącej. Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków, opracowanie z 2013 r., Autor: M. Szymańska-Dereń, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

¹⁶ W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, *op. cit.*, s. 21.

¹⁷ Karl Friedrich Schinkel był jednym z najwybitniejszych europejskich architektów 1. połowy XIX wieku. Był m.in. inicjatorem prac, które miały na celu konserwatorskie zabezpieczenie zaliczane do najpiękniejszych i najbardziej rozwiniętych klasztorów cystersów w średniowieczu – Chorin. Zob. W. Erdmann, G. Grooß, M. Krauze, G. Nisch, *Zisterzienser-Abtei Chorin: Geschichte, Architektur, Kult und Frömmigkeit, Fürsten-Anspruch und Selbstdarstellung, klösterliches Wirtschaften sowie Wechselwirkungen zur mittelalterlichen Umwelt*, Königstein im Taunus 1994.

neogotycka świątynia bazylikowa posiada trzy nawy, od wschodu apsydę w kształcie elipsy, a arkadowe krużganki i czworoboczną, zwieńczoną ostrosłupowym hełmem, wieżę od zachodu. Budowlę nakrywają dachy pulpitowe oraz dwuspadowe¹⁸. Wnętrze zamknięte drewnianymi stropami pierwotnie obiegały empory. Górząca nad Bobrowicami smukła wieża kościelna, której wznoszenie rozpoczęto już po konsekrowaniu świątyni, w swoim wnętrzu kryje trzy dzwony odlane w Bochum w 1920 roku. Wcześniejsze, dzieło firmy Friedrich Gruhl z Kleinwelka z lat 1872–1874, nie przetrwały okresu I wojny światowej. Na wyposażenie nowej świątyni składały się m.in.: obraz Ukrzyżowanie autorstwa znanego malarza Carla Gottfrieda Pfannschmidta, żeliwna płyta reliefowa wmurowana w tylną ścianę ołtarza, przedstawiająca Ostatnią Wieczerzę na wzór dzieła Leonarda da Vinci, barokowy krucyfiks z drewna, z dwoma figurami

Fot. 13. Kościół w Bobrowicach – stan około 1920 roku

Źródło: W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses Crossen*, s. 24

¹⁸ K. Garbacz, *Przewodnik po zabytkach województwa lubuskiego*, t. I, wydanie II poprawione, Powiaty zielonogórski, świebodziński, krośnieński, Zielona Góra 2014, s. 229.

Marii i Jana, ambona z postaciami apostołów, organy wykonane przez organmistrza Schulza w Krośnie Odrzańskim (obecne to dzieło firmy Gustava Heinzego z Żar).

Dokumentacja urzędu konserwatorskiego z 1966 roku określała stan budowli jako „dobry”, nie odnotowano przy tym żadnych strat i zniszczeń¹⁹.

Fot. 14. Kościół w Bobrowicach – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

¹⁹ Zielona Karta: Bobrowice, Kościół par. p.w. Podwyższenia Krzyża Św., opracowanie z 1966 r., Autorzy: T. Chrzanowski, M. Kornecki, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

Fot. 15. Wnętrze kościoła w Bobrowicach – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Fot. 16. Wnętrze kościoła w Bobrowicach – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Kościół pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Janiszowicach

Janiszowice (niem. Jähnsdorf) posiadają długi rodowód, bowiem zostały założone już w XIII wieku, należąc do domeny książęcej, później elektorów brandenburskich w Krośnie Odrzańskim. Dokładne wskazanie daty budowy kościoła nie jest możliwe, ale użycie kamienia polnego oraz gotyckie detale architektoniczne pozwalają przyjąć, że było to na przełomie XIV i XV wieku. Wiadomo natomiast, że posiadał cenne wyposażenie, zwłaszcza ołtarz z 1519 roku²⁰. Szafiaste ratabulum posiadało bogatą dekoracją malarską z licznymi elementami złożonymi. W korpusie u dołu ukazano wizerunek Maryi z Dzieciątkiem, w centrum Maryję w otoczeniu apostołów, powyżej których znajdowała się scena Ukrzyżowania. Na zewnętrznych skrzydłach namalowano anioła, na wewnętrznych Jana Chrzciciela i św. Krzysztofa. Świątynia poważnie ucierpiała w trakcie wojny trzydziestoletniej, a podczas odbudowy została również powiększona w kierunku wschodnim i podwyższona. Datę zakończenia pierwszego etapu prac – 1660, wskazywał wiatrowskaz na wieży usytuowanej od zachodu²¹. Po stronie północnej i południowej, na całej długości, powstały także przybudówki. Oryginalne przeznaczenie wszystkich pomieszczeń (sześć po każdej ze stron) nie jest jasne, w partii kaplic są one arkadowo otwarte do wnętrza. Nawy boczne przykrywają stropy deskowe płaskie, nawę główną profilowane²². Budowla jest trójnawowa, rozdzielona filarami pierwotnie wspierającymi empory, które ukończono w 1699 roku²³. W 2. połowie XIX wieku, gdy wieży nadano cechy neogotyckie i zaopatrzono ją w zegar, miał miejsce ostatni etap przekształceń budowlanych.

W kościele znajdowało się pochodzące z XIX wieku wyposażenie, takie jak ołtarz ambonowy, cynowa misa chrzcielna opatrzona datą 1858, a także starsze: barokowa chrzcielnica z aniołem chrzcielnym czy mosiężne świeczniki ołtarzowe z 1744 roku. W wieży zawieszony były trzy dzwony z 1871 roku odlane w ludwisarni

²⁰ W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, op. cit., s. 104–106.

²¹ P. Kupke, *Bausteine zu heimatlichen Ortsgeschichten*, Crossener Kreiskalender 1935, s. 83–84.

²² Biała Karta: Janiszowice, Kościół filialny p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP, opracowanie z 1997 r., Autor: S. Kowalski, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

²³ Wiatrowskaz z datą 1660 niestety nie znajduje się już na wieży. Kolejny etap prac postanowiono uwiecznić w postaci rytyj inskrypcji na progu podłogi empory organowej. To ważne świadectwo historii kościoła zostanie opisane w podsumowaniu badań na terenie powiatu żarskiego i krośnieńskiego, które zaplanowane jest na 2026 rok.

Friedricha Gruhla w Kleinwelka. Do czasów współczesnych przetrwał tylko jeden z nich. Ołtarz i empory usunięto w okresie powojennym.

W czasie badań w pomieszczeniu kryjącym wejście na empore organową natrafiono na złożoną tam wybitnie interesującą płytę nagrobną, zapewne z 1. po-

Fot. 17. Kościół w Janiszowicach – stan około 1920 roku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv,
Neg.-Nr.: PK002677. Autor: M. Zeisig

Fot. 18. Kościół w Janiszowicach – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

łowy XVIII wieku, z kunsztownie rzeźbionymi herbami. Obecnie nie jest w pełni kompletna, składa się z trzech elementów. Poświęcona jest Annie von Uechtritz, która zmarła w wieku 74 lat²⁴.

Fot. 19. Wnętrze kościoła w Janiszowicach – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Fot. 20. Wnętrze kościoła w Janiszowicach – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

²⁴ Jedną płytę powstałą „do końca XVIII wieku” odnotowuje Karta cmentarza: Janiszowice, opracowanie z 1990 r., Autorzy: E. Lukas, R. Awzan, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

Fot. 21. Dzwon w kościele w Janiszowicach – stan w 2025 roku

Autor: Paweł Karp

Kościół pod wezwaniem Matki Bożej Częstochowskiej w Lubiatowie

Lubiatów (niem. Liebthal) najprawdopodobniej został założony w XIII wieku na mającej wówczas miejsce fali kolonizacji. Miejscowość należała między innymi do rodów von Löben, von Lichnowsky i od 1762 roku do baronów von Blomberg²⁵.

Kościół w Lubiatowie, obecnie pod wezwaniem Matki Bożej Częstochowskiej, zbudowano w 1745 roku, niemniej wskazuje się na częściowe wykorzystanie dawniejszej konstrukcji, co wydają się potwierdzać elementy starszego wyposażenia. Świątynia wzniesiona z cegły na rzucie prostokąta, dzięki ściętym narożom otrzymała formę wydłużonego ośmioboku. Drewniana czworoboczna wieża, wbudowana w korpus, znajduje się po stronie zachodniej. W 1818 roku zwieńczono ją neobarokowym hełmem z latarnią. Budowla była kilkukrotnie przekształcana, w XIX wieku do głównej bryły dostawiono od strony północno-wschodniej dwukondygnacyjną przybudówkę, która pełniła funkcję zakrystii oraz łoży kolatorskiej. Późniejszą kruchtę południową, dobudowaną na przełomie wieków, rozebrano w okresie powojennym²⁶. Dwuspadowy dach nad prezbiterium przechodzi w wielopołaciowy.

Wnętrze, nakryte drewnianym belkowym stropem, pierwotnie od północy i południa otaczały empory. Oryginalne wyposażenie stanowią barokowy ołtarz, niegdyś ambonowy, oraz chrzcielnica z XVII wieku z cynową misą. Nie zachowały się zdobiące chrzcielnicę malowane herby – Rotenburg, Stosch, Schkopp, Glaubitz, Kittlitz, Löben, Kalckreuth, Bomsdorf, które opatrzone inskrypcjami. Katalog z 1921 roku wymieniał ponadto trzy drewniane figury przedstawiające Mojżesza, Jana Chrzciciela i Chrystusa Triumfującego (części starszego ołtarza), drewnianą skarbonę na ofiary z XVI wieku (zachowana), a także organy z XIX wieku²⁷.

W wieży znajdują się dwa dzwony niezwykle cenne pod względem historycznym. Starszy odlął w 1604 roku Mertin Preger z Frankfurtu nad Odrą, a inskrypcja upamiętnia ówczesnego właściciela Lubiatowa Maximiliana von Löbena. Teraz instrument nie jest zawieszony, stoi w dzwonnicy. Drugi dzwon pochodzi ze Świdnicy pod Zieloną Górą i został odlany w 1702 roku dla tamtejszego kościoła katolickiego. Umieszczony na nim tekst wymienia szlacheckiego patrona świątyni oraz jej proboszcza. W związku z masowym rekwirowaniem dzwonów w trakcie I i II wojny światowej obiekty sakralne, w których znajdują się dwa tej klasy zabutki, należą do rzadkości na terenie województwa lubuskiego.

²⁵ K. Garbacz, *Przewodnik po zabytkach...*, op. cit., s. 225.

²⁶ Biała Karta: Lubiatów, kościół ewangelicki ob. rzymskokatolicki filialny pw. MB Częstochowskiej, opracowanie z 2005 r., Autor: J. Sawiński, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

²⁷ W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, op. cit., s. 119–121.

Dokumentacja urzędu konserwatorskiego z 1966 roku określała stan budowli jako „dość dobry”, a odnotowane zniszczenia były na poziomie 10%²⁸.

Fot. 22. Kościół w Lubiatowie – stan około 1920 roku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv,
Neg.-Nr.: PK002684. Autor: M. Zeisig

²⁸ Zielona Karta: Lubiatów, Kościół fil. p.w. Matki Bożej Częstochowskiej, opracowanie z 1966 r.,
Autorzy: T. Chrzanowski, M. Kornecki, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

Fot. 23. Kościół w Lubiatowie – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Fot. 24. Wnętrze kościoła w Lubiawie – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Utracone wyposażenie:

- Określenie zabytku: Kielich liturgiczny

Czas powstania: 1766

Materiał: srebro

Technika: złocenie

Wysokość: 21 cm

Opis:

Stopa okrągła z kryzą. Tulejka i trzon okrągłe, wydzielone takimż talerzykiem. Nodus w kształcie kuli. Na smukłej czarze inskrypcja z nazwiskiem fundatorki oraz datą, powyżej której rytowane herby Lichnowski i Blomberg.

Cechy identyfikujące:

Inskrypcja ryta na czarze „Henriette Juliane Gottliebe Freyen Blomberg geborne v(on) Lichnowski 1766”.

Źródło:

W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses Crossen*, s. 120; *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. X, z. 8, opr. J. Zdrenka, nr 283.

Numer w bazie strat wojennych MKiDN: 69878

Fot. 25. Kielich liturgiczny z kościoła w Lubiatowie – stan około 1920 roku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv, Neg.-Nr.: PK002652. Autor: M. Zeisig

Kościół pod wezwaniem Najświętszego Serca Pana Jezusa w Tarnawie Krośnieńskiej

Tarnawa Krośnieńska (niem. Tornow) to niewielka miejscowość, która powstała w okresie średniowiecza, po raz pierwszy wymieniana źródłowo w 1305 roku. Na przestrzeni dziejów należała m.in. do rodów: von Rotenburg (1510), rezydujących wcześniej w Bytnicy von Zettritzów (1700) oraz baronów von Troschke (1790)²⁹.

Ten wyjątkowy kościół o kształcie ośmiokąta, wzniesiony z cegły, od wschodu posiada niewielką półkolistą zakrytą. Nakrywa go mansardowy ośmospadowy dach z drewnianą latarnią zwieńczoną iglicą, nad zakrytą czterospadowy. We wnętrzu zastosowano ceglane sklepienia kopulaste³⁰. Wzniesienie świątyni jest związane z fundacją Anny Eleonory von Luck, z domu von Zettritz. Budowę rozpoczęto 8 kwietnia 1712 roku (datę uwidoczniło na wiatrowskazie). Prace murarskie wykonali Daniel Licht i Samuel Klopsch z Krosna Odrzańskiego, a ciesielskie Friedrich Eidener oraz Georg Bedersacher z Tarnawy. Sklepienie zdobi podwójny kartusz z herbami Luck i Zettritz, inicjałami fundatorki i jej zmarłego rok wcześniej męża, Ernsta Heinricha von Lucka oraz datą 9 października 1712 roku. Kościół został konsekrowany 29 października 1713 roku.

Wnętrze okalają drewniane empory, na kwaterach których niegdyś widniały malowane inskrypcje, a po stronie południowej umiejscowiono krzesło patronackie. We wnętrzu zachował się barokowy ołtarz (niegdyś ambonowy) z obrazami ukazującym Ostatnią Wieczerzę w predelli oraz Ukrzyżowanie. Wśród wyposażenia świątyni znajdowały się też anioł chrzcielny, cynowe i mosiężne naczynia liturgiczne oraz świeczniki ołtarzowe z XVII–XVIII wieku, barokowe, a później neogotyckie organy. Pierwotnie w wieży zawieszono były dwa dzwony – średniowieczny i odlany w 1719 roku w Krośnie Odrzańskim przez Christiana See³¹. W 1900 roku zastąpiły je dwa wyroby ludwisarni Franza Schillinga w Apoldzie. Obecnie zachowany jest tylko większy z nich.

Przy południowym wejściu, na elewacji, znajduje się płyta nagrobna upamiętniająca Johanna Gottfrieda Berndta (zm. 1784), od 1763 roku właściciela dóbr w Tarnawie.

Dokumentacja urzędu konserwatorskiego z 1966 roku określała stan budowli jako „zaniedbany”, odnotowano wówczas 20% zniszczeń³².

²⁹ K. Garbacz, *Przewodnik po zabytkach...*, *op. cit.*, s. 229.

³⁰ Biała Karta: Tarnawa Krośnieńska, Kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa, opracowanie z 2002 r., Autor: M. Lisiecka, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

³¹ W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, *op. cit.*, s. 225–229.

³² Zielona Karta: Tarnawa Krośnieńska, Kościół fil. p.w. Wniebowzięcia N. P. Marii, opracowanie z 1966 r., Autorzy: T. Chrzanowski, M. Kornecki, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

Fot. 26. Kościół w Tarnawie Krośnieńskiej – stan około 1920 roku

Źródło: W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses Crossen*, s. 226

Fot. 27. Kościół w Tarnawie Krośnieńskiej – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Fot. 28. Wnętrze kościoła w Tarnawie Krośnieńskiej – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Utracone wyposażenie:

- Określenie zabytku: Dzbanek liturgiczny

Czas powstania: 1788

Materiał: cyna

Technika: odlew

Wysokość: 20 cm

Opis:

Rytowana inskrypcja fundacyjna.

Cechy identyfikujące:

Inskrypcja „Diese Kanne Schenket In Die Kirche Zu Torno Maria Gruszen
Gebohrne Lukassin Krügern und Gastwürten zu Torno 1788”.

Źródło:

W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses Crossen*, s. 229; *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. X, z. 8, opr. J. Zdrenka, nr 305.

Numer w bazie strat wojennych MKiDN: 69883

Obiekty sakralne na terenie gminy Bytnica

Fot. 29. Dzwon w kościele w Bytnicy – stan w 2025 roku

Autor: Paweł Karp

Kościół pod wezwaniem świętego Józefa w Budachowie

Początki Budachowa (niem. Baudach) sięgają XII wieku, w kolejnym nadano mu układ przestrzenny wsi owalnicy. Na przestrzeni stuleci należał do rodów von Löben czy von Pannewitz, a w XVIII i XIX wieku, gdy następowały częste zmiany własnościowe, m.in. do Gröbenów i von Zastrowów. Należy wskazać, że wieś wykazywała duże zaludnienie i prężnie się rozwijała, stwarzając warunki do powstania na jej terenie między innymi cegielni czy tartaku³³.

Kościół, współcześnie pod wezwaniem świętego Józefa, został wzniesiony z cegły w latach 1782–1785 na planie wydłużonego prostokąta z eliptycznym zamknięciem od strony wschodniej i wieżą od zachodu. Od strony południowej znajduje się przybudówka, która niegdyś, zaopatrzona w osobne wejście, pełniła funkcję loży kolatorskiej. Korpus nakrywa dach wielospadowy, dobudówkę namiotowy, natomiast wieżę z latarnią wieńczy kopulasty hełm z kulą i krzyżem, dawniej z wiatrowskazem z datą ukończenia budowy. Była ona dziełem rzemieślników krośnieńskich: mistrza ciesielskiego Mathiesa, murarskiego Wagnera oraz stolarskiego Stumpf³⁴. We wnętrzu, od pierwszej ćwierci XIX wieku otoczonego z trzech stron emporami wspartymi na kolumnach doryckich, wykonano belkowy strop drewniany. Do dziś zachował się ołtarz z końca XVIII wieku (pierwotnie ambonowy), który w okresie powojennym został przystosowany dla konfesji rzymskokatolickiej, a także organy zbudowane w 1899 roku przez firmę B. Grüneberg ze Szczecina. Empory w dużej mierze usunięto, przetrwała jedynie organowa. Łożę kolatorską w 1984 roku powiększono – starszą część przeznaczono na zakrystię, w dobudowanej urządzono salkę katechetyczną³⁵.

Istniejąca świątynia była zapewne trzecią wzniesioną w Budachowie. Pierwszą drewnianą, z 1405 roku, zastąpiła konstrukcja, z której pochodziła część wyposażenia odnotowanego w katalogu z 1921 roku. Były to m.in. barokowa chrzcielnica z cynową misą chrzcielną (1676) oraz ufundowane przez Pannewitzów dwa ołtarzowe świeczniki mosiężne i dwunastoramienny korpusowy świecznik mosiężny (1711). Za ołtarzem znajduje się krypta (obecnie wejście jest zamurowane), w której znajdowały się szczątki osób dorosłych oraz dzieci, przedstawicieli rodzin von Pannewitz i von Ludwig zmarłych w XVII–XVIII wieku³⁶. W wieży zawieszony jest dzwon pozbawiony inskrypcji, datowany na okres średniowiecza.

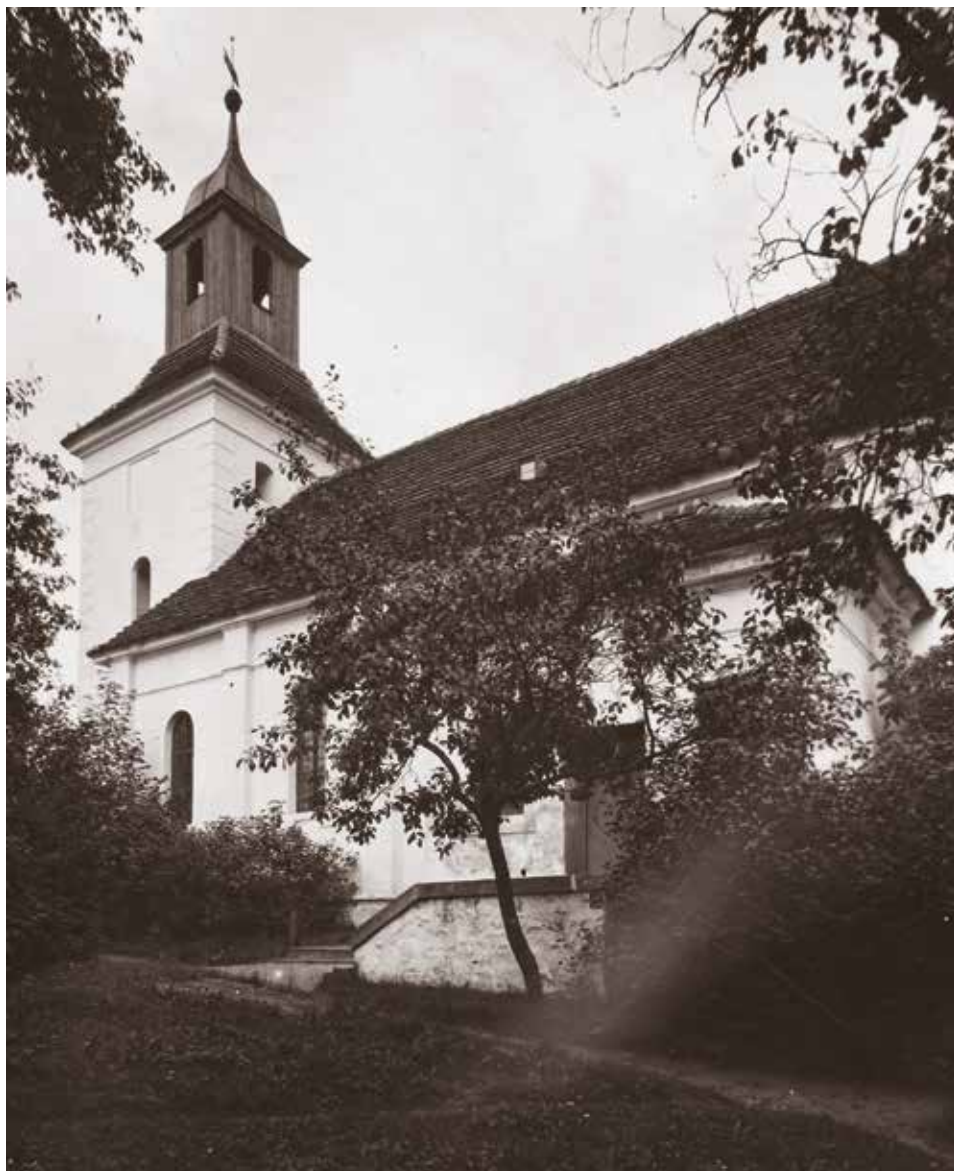
³³ W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, op. cit., s. 1.

³⁴ A. Saemann, *Die Baudacher Kirche, ein Zeuge vergangener Zeiten*, Crossener Kreiskalender 1927, s. 92–93.

³⁵ Biała Karta: Budachów, Kościół filialny p.w. św. Józefa, opracowanie z 2002 r., Autor: S. Kowalski, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

³⁶ W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, op. cit., s. 2–3.

Inwentaryzacja konserwatorska oszacowała w 1966 roku stan kościoła jako „dobry”, a „zniszczenia” jedynie na 5%³⁷.

Fot. 30. Kościół w Budachowie – stan w latach 30. XX wieku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv,
Neg.-Nr.: PK002331. Autor M. Zeisig

³⁷ Zielona Karta: Budachów, Kościół fil. p.w. św. Józefa, opracowanie z 1966 r., Autorzy: T. Chrzanowski, M. Kornecki, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

Fot. 31. Wnętrze kościoła w Budachowie – stan w latach 30. XX wieku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv,
Neg.-Nr.: PK002332. Autor M. Zeisig

Fot. 32. Kościół w Budachowie – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Fot. 33. Wnętrze kościoła w Budachowie – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Utracone wyposażenie:

- Określenie zabytku: Świecznik ołtarzowy – 2 szt.
 Czas powstania: 1711
 Materiał: mosiądz
 Technika: odlew
 Wysokość: 46,5 cm
 Opis:
 Stopa na trzech kulach, trzon i profitka okrągłe. Na stopie inskrypcja identyfikująca fundatorkę i data.
 Cechy identyfikujące:
 Inskrypcja „H(ÖLENA) D(ORETEA) V(ON) P(ANWITZEN) G(EBOREN) V(ON) G(LAVBITZEN) 1711”.
 Źródło:
 W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses Crossen*, s. 2; *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. X, z. 8, opr. J. Zdrenka, nr 187.
 Numer w bazie strat wojennych MKiDN: 69882

- Określenie zabytku: Świecznik korpusowy
 Czas powstania: 1711
 Materiał: mosiądz
 Technika: odlew
 Opis:
 Świecznik dwunastoramienny, zwieńczony dwugłowym orłem. Inskrypcja identyfikująca fundatorkę i data na kuli.
 Cechy identyfikujące:
 Inskrypcja „GOTT ZV EHREN SCHENKET DIESEN LEICHTER H(ÖLENA) D(ORETEA) V(ON) P(ANWITZEN) G(EBOREN) V(ON) G(LAVBITZEN) FRAW AVFF BAVDACH VND BELKO ANNO 1711”.
 Źródło:
 W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses Crossen*, s. 2; *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. X, z. 8, opr. J. Zdrenka, nr 186.
 Uwagi:
 Świecznik zrabowano podczas plądrowania Budachowa przez żołnierzy rosyjskich w 1759 roku. Odnaleziony w Krośnie Odrzańskim został odkupiony przez panią von Stosch, szlachecką patronkę świątyni i ponownie jej podarowany.
 Numer w bazie strat wojennych MKiDN: 69881

Fot. 34. Świecznik korpusowy w kościele w Budachowie – stan w latach 30. XX wieku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv,
Neg.-Nr.: PK002332. Autor M. Zeisig

Kościół pod wezwaniem świętych Apostołów Piotra i Pawła w Bytnicy

Bytnica (niem. Beutnitz) swoją metryką sięga średniowiecza. Była wymieniona źródłowo m.in. w 1329 roku, gdy wchodziła w skład księstwa żagańskiego Henryka IV, które zhołdował król czeski Jan Luksemburski. Wraz z zamkiem, położonym pomiędzy jeziorami, już wówczas była ważnym ośrodkiem dominium. W 1429 roku Bartusch von Wessinburg oraz Otto von Landsberg otrzymali od księcia krośnieńskiego Wacława lenno, w skład którego wchodziły Bytnica i Bobrowice. W kolejnych stuleciach jako właściciele dóbr wymieniani są przedstawiciele rodów von Grünberg, von Rotenburg, od 1786 roku książę żagański Piotr Biron, a w procesie dziedziczenia jego zięć, książę Hohenzollern-Hechingen³⁸.

Świątynia w Bytnicy, pod wezwaniem świętych Apostołów Piotra i Pawła, została wzniesiona w 1750 roku w miejscu starszej, która spłonęła podczas tragicznego w skutkach żywiołu w 1747 roku. Fundatorem prac, dokonanych z wykorzystaniem pozostałości dawnej budowli, był Johann Sigismund von Rottenburg³⁹. Zbudowana jest z cegły na rzucie trapezu, który rozszerza się w kierunku wschodnim. Posiada kruchtę od zachodu, a w kalenicy niewielką, ośmioboczną drewnianą wieżyczkę z zegarem, nakrytą hełmem z latarnią. Kościół umiejscowiono na placu, który okala otynkowany ceglany mur. W północno-zachodnim narożniku znajduje się barokowa brama podzielona na dwie części, przeznaczona dla ruchu pieszego oraz konnego. Korpus nakryty jest mansardowym dachem czterospadowym, przedsionek dwuspadowym. Wnętrze otoczone z trzech stron emporami wspartymi na kolumnach, z wyodrębnioną podwyższeniem częścią prezbiterialną, nakryto płaskim stropem drewnianym⁴⁰. Po 1945 roku usunięto większość empor, pozostawiając jedynie organową, gdzie znajduje się instrument wykonany przez szczecińską firmę B. Grüneberg w 1900 roku. Do dziś przetrwały oryginalny ołtarz i ambona, barokowa chrzcielnica została znacznie przekształcona. Elementami wyposażenia były także m.in. dwa mosiężne świeczniki ołtarzowe (XVII wiek lub wcześniejsze) oraz srebrne kielichy – barokowy i z początku XVIII wieku⁴¹.

W wieży zawieszone są dwa dzwony, starszy pochodzi z 1752 roku, młodszy odlała firma Friedricha Gruhla w Kleinwelka w 1928 roku.

W trakcie inwentaryzacji w 1966 roku stan budowli opisano jako „dobry”, bez „zniszczeń”⁴².

³⁸ W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, op. cit., s. 6–7.

³⁹ P. Kupke, *Bausteine zu heimatlichen...*, op. cit., s. 140–141.

⁴⁰ Biała Karta: Bytnica, Kościół par. p.w. św. Piotra i Pawła, opracowanie z 1998 r., Autor: S. Kowalski, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

⁴¹ W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, op. cit., s. 10, 14.

⁴² Zielona Karta: Bytnica, Kościół par. p.w. św. Piotra i Pawła, opracowanie z 1966 r., Autorzy: T. Chrzanowski, M. Kornecki, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

Fot. 35. Kościół w Bytnicy – stan około 1920 roku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv,
Neg.-Nr.: PK002669. Autor: M. Zeisig

Fot. 36. Wnętrze kościoła w Bytnicy – stan około 1920 roku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv,
Neg.-Nr.: PK002670. Autor: M. Zeisig

Fot. 37. Kościół w Bytnicy – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Fot. 38. Wnętrze kościoła w Bytnicy – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Fot. 39. Wnętrze kościoła w Bytnicy – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Utracone wyposażenie:

- Określenie zabytku: Misa Chrzcielna

Autor/szkoła/warsztat: Scholtze Lienhard (?–1674), Krosno Odrzańskie

Czas powstania: 1651

Materiał: cyna

Technika: odlew

Opis:

Misa sześciokątna, Inskrypcja wykonana na kołnierzu. Cecha miejska Krosna Odrzańskiego, cecha konwisarza „L.S.”.

Cechy identyfikujące:

Inskrypcja „Georgius Martini Pastor 1651”, „ich bin getavft avf Christi Bludt, das ist mein Schatz vndt höchstes Gutt”.

Źródło:

W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses Crossen*, s. 10, 14; *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. X, z. 8, opr. J. Zdrenka, nr 76.

Numer w bazie strat wojennych MKiDN: 69880

Kościół pod wezwaniem Chrystusa Króla w Dobrosułowie

Na temat przeszłości Dobrosułowa (niem. Dobersaul) nie zachowało się wiele świadectw historycznych. Był wymieniany na przełomie XIII i XIV wieku jako wieś w biskupstwie poznańskim. Nazwa jest niewątpliwie pochodzenia słowiańskiego, a sama miejscowość wchodziła w skład dóbr rycerskich w Bytnicy. Na początku XVI wieku w Dobrosułowie występowali von Löbenowie, od około 1724 roku von Rotenburgowie, a od 1800 roku książęta Hohenzollern-Hechingen.

Kamień węgielny pod budowę świątyni położono 13 września 1880 roku, a konsekrowano ją 3 października 1881 roku. Została wzniesiona z cegły na rzucie prostokąta, z zamkniętą trójbocznie absydą od wschodu i wieżą flankowaną przybudówkami od zachodu. Dach korpusu dwuspadowy, nad absydą wielospadowy, na wieży ośmioboczny ostrosłupowy hełm. We wnętrzu, nad nawą podwieszany strop typu schinklowskiego, w prezbiterium sklepienie segmentowe. Zachowano pierwotny układ empor otaczających nawę z trzech stron. W ołtarzu obraz z XIX wieku Chrystus przed Piłatem. Ze starszej świątyni pochodziły odnotowane w 1921 roku pozostałości późnorenesansowego ołtarza oraz cynowy kielich o barokowej formie⁴³. Dwa dzwony zostały odlane przez ludwisarnię Friedricha Gruhla w Kleinwelka w 1881 roku. Wojenne rekwizycje pozwoliły zachować tylko jeden z nich.

Fot. 40. Kościół w Dobrosułowie – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

⁴³ W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, op. cit., s. 79.

Fot. 41. Wnętrze kościoła w Dobrosułowice – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Fot. 42. Wnętrze kościoła w Dobrosułowice – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Kościół pod wezwaniem świętego Jana Chrzciela w Grabinie

Grabin (niem. Krämersborn) występuje w źródłach z początku XIV wieku jako wieś położona na terenie biskupstwa poznańskiego. Na przestrzeni stuleci należał m.in. do rodu von Stöbel, von Schmolek czy rodziny Żychlińskich (Zychlinsky, Czychlinsky). Od końca XVIII wieku przez kolejne sto lat następowały liczne zmiany właścicieli majątku, a przed 1896 rokiem należał już do książąt von Hohenzollern-Sigmaringen⁴⁴.

Kościół w Grabinie powstał w konstrukcji szkieletowej z wypełnieniem ceglanym, wzniesiony na rzucie prostokąta wielobocznie zamkniętego od wschodu. Pierwotnie, po stronie północnej (łoża kolatorska) i południowej (kruchta), posiadał dwie nieistniejące już przybudówki. Jedyna, która się zachowała, umiejscowiona w południowo-wschodnim narożu, pełni funkcję zakrystii. Po stronie zachodniej w korpus wbudowano drewnianą wieżę z hełmem i latarnią. Datę powstania – 1776 rok, uwidoczniono na wiatrowskazie Dwuspadowy dach nad korpusem przechodzi nad partią prezbiterium w wielospadowy. Wnętrze z trzech stron okalają empory wsparte na słupach, które pozostawiono po zmianie konfesji⁴⁵. Zachował się również ołtarz, pozbawiony jedynie kazalnicy, a także późnogotycka mosiężna misa chrzcielna ze sceną Zwiastowania. Prospekt organowy wykonano z użyciem fragmentów późnogotyckiego ołtarza szafiastego (przypuszczalnie przeniesionego z Sycowic), dzieła Mistrza Ołtarza z Gościszowic. Jego elementy stanowiły zachowane rzeźby św. Jana Ewangelisty, św. Piotra, św. Pawła i św. Małgorzaty z początku XVI wieku⁴⁶. Barokowe organy przeszły przebudowę, którą przeprowadziła firma W. Sauer z Frankfurtu nad Odrą. Do oryginalnego wyposażenia należą świeczniki ołtarzowe (około 1750), natomiast materialnym dowodem funkcjonowania w Grabinie starszej świątyni był cynowy kielich z inskrypcją „Bartel Bvrck Krämersborn verehrt Anno 1658 in die Kirchen”⁴⁷.

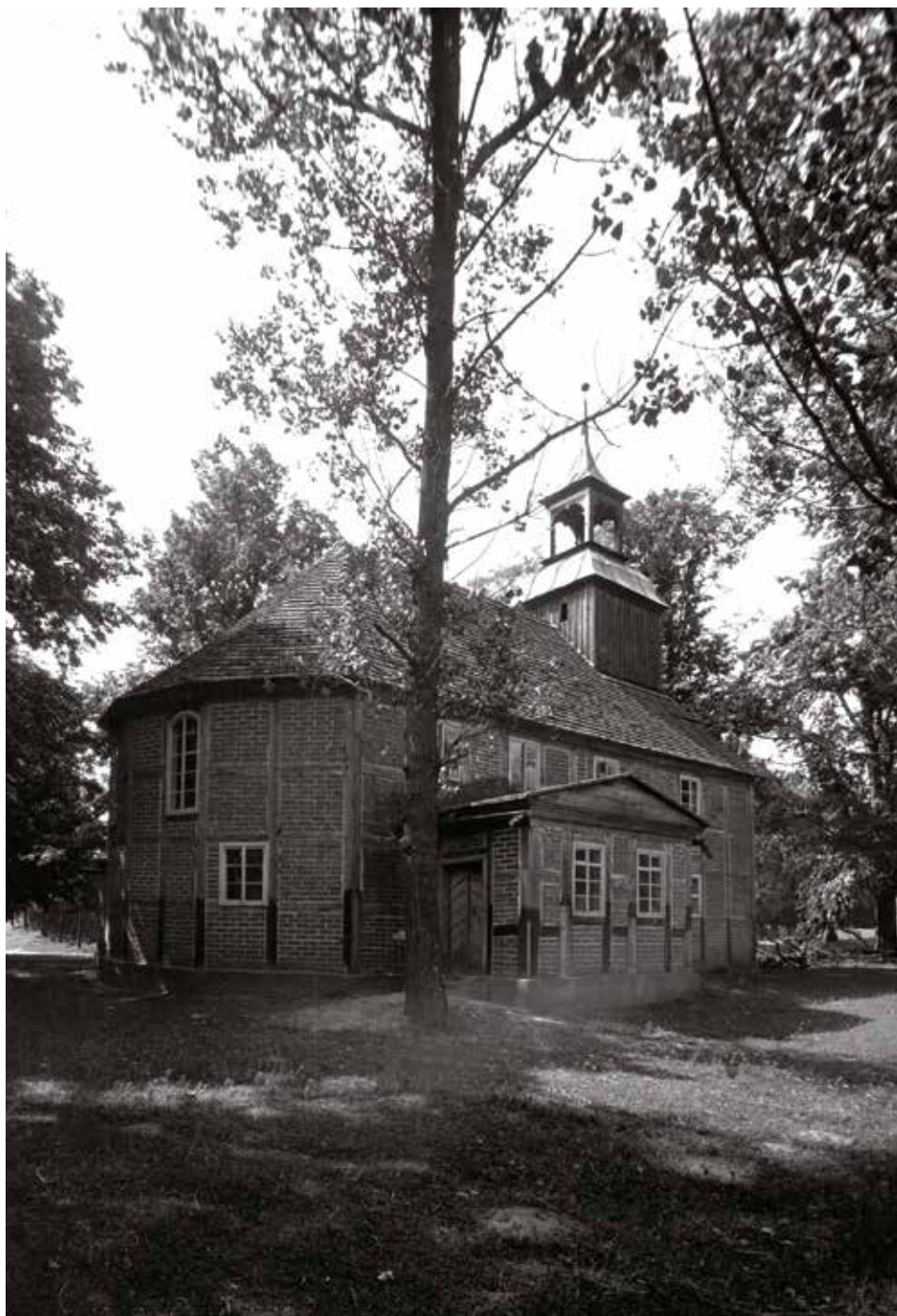
W kościele znajdowały się dwa dzwony – gotycki (XV wiek) oraz odlany dla starszej świątyni we Wrocławiu przez Georga Hellera w 1668 roku. Podczas badań autorzy nie mogli w bezpieczny sposób weryfikować, który instrument obecnie jest tam zawieszony.

⁴⁴ W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, op. cit., s. 28

⁴⁵ M. Szymańska-Dereń, *Kościóły zrębowe i szkieletowe województwa lubuskiego*, Zielona Góra 2009, s. 30–31.

⁴⁶ Biała Karta: Grabin, Kościół filialny p.w. św. Jana Chrzciela, Autor: B. Bielini-Kopeć, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

⁴⁷ W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler der Provinz...*, op. cit., s. 29–30.

Fot. 43. Kościół w Grabinie – stan około 1920 roku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv,
Neg.-Nr.: PK002682. Autor: M. Zeisig

Fot. 44. Kościół w Grabinie – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Fot. 45. Wnętrze kościoła w Grabinie – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Obiekty nieistniejące lub w stanie ruiny

Kościół cmentarny w Bytnicy

Na cmentarzu umiejscowiony był niewielki kościół – budowla o konstrukcji szkieletowej wzniesiona na planie prostokąta, trójbocznie zamkniętego od wschodu i zachodu. Dach dwuspadowy, z czworoboczną drewnianą wieżyczką w kalenicy. Wnętrze nakryto płaskim stropem drewnianym. Świątynia posiadała stosunkowo bogate wyposażenie, mowa przede wszystkim o ołtarzu z 1719 roku z obrazem głównym Ukrzyżowanie, fundacji Georga Christopha Seidela i jego żony z domu Wagner na pamiątkę ich synka. Ponadto wyposażenie stanowiły ambona z końca XVII wieku i barokowe ławki⁴⁸. Budowla nie przetrwała i obecnie nie ma po niej śladu.

Fot. 46. Kościół cmentarny w Bytnicy – stan około 1920 roku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv,
Neg.-Nr.: PK002671. Autor: M. Zeisig

Fot. 47. Wnętrze kościoła cmentarnego w Bytnicy – stan około 1920 roku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv,
Neg.-Nr.: PK002673. Autor: M. Zeisig

Fot. 48. Wnętrze kościoła cmentarnego w Bytnicy – stan około 1920 roku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv, Neg.-Nr.: PK002672. Autor: M. Zeisig

Fot. 49. Kościół cmentarny w Bytnicy – stan w 1947 roku

Źródło: zbiory Instytutu Zachodniego im. Zygmunta Wojciechowskiego w Poznaniu. Autor: G. Chmarzyński

Kościół w Gryżynie

Dzieje Gryżyny (niem. Griesel)⁴⁹, która powstała w średniowieczu, przez długi okres były splecione z rodziną von Schlichting. Od około 1500 roku przez blisko dwa stulecia byli oni właścicielami tamtejszych dóbr. W trakcie wojny trzydziestoletniej doszło do zupełnego zrujnowania Gryżyny oraz położonego nieopodal Kosobudza przez wojska szwedzkie, nie ominęła jej też epidemia. Schlichtingowie przed 1700 rokiem zmuszeni byli sprzedać majątek baronom von Schenkendorf. W kolejnych latach podzielono go na dwie części, a wśród właścicieli wymienia się rody on Pförtner i Morsztyn (von Morstin), a od 1888 roku książęta von Hohenzollern-Sigmaringen⁵⁰.

Kościół w Gryżynie jest przykładem budowli, która niestety nie przetrwała. Świątynia o konstrukcji szkieletowej została wzniesiona na planie prostokąta z dwukondygnacyjną lożą patronacką i kruchtą od południa. Nad zachodnią elewacją znajdowała się czworoboczna wieża z wysokim ostrosłupowym dachem. Iglicę wyposażono w wiatrowskaz upamiętniający fundację Pförtnerów w 1781 roku⁵¹. We wnętrzu, w północno-wschodnim i południowo-wschodnim narożu znajdowały się dwa pomieszczenia, to ostatnie służące jako zakrystia. Na wyposażenie składał się bogato opracowany snycersko ołtarz ambonowy, ozdobiony malowanymi postaciami świętych Apostołów Piotra i Pawła. Dokładna data budowy świątyni nie jest znana, natomiast wśród jej wyposażenia znajdowały się szesnastoherbowa tablica z 1705 roku, barokowa chrzcielnica z misą chrzcielną (1740) i dwa cynowe świeczniki ołtarzowe (1771). Ponadto w katalogu z 1921 roku wymieniono organy w stylu neogotyckim⁵².

W wieży zawieszone były dwa dzwony. Pierwszy, bez daty, przy uwzględnieniu okresu działalności ludwisarza, którym był Franziscus Voillard, zapewne pochodził z lat 60. XVII wieku. Z inskrypcji wynika, że fundatorami byli przede wszystkim przedstawiciele rodu von Schlichting. Drugi został odlany w 1891 roku przez Gustava Colliera z Zehlendorf.

⁴⁹ Wielodrożnicy układ przestrzenny wsi został objęty ochroną konserwatorską. Interesującą budowlą w miejscowości jest dwór z 1820 roku wraz z parkiem, w którym można odnaleźć wiele pomnikowych dębów. Biała Karta: Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego, opracowanie z 2012 r., Autor: E. Górowska, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

⁵⁰ K. Garbacz, *Przewodnik po zabytkach...*, op. cit., s. 254.

⁵¹ P. Kupke, *Bausteine zu heimatlichen...*, op. cit., s. 143–144.

⁵² W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, op. cit., s. 93–94.

Fot. 50. Ołtarz kościoła w Gryżynie – stan około 1920 roku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv,
Neg.-Nr.: PK002676. Autor: M. Zeisig

Obiekty sakralne na terenie gminy Dąbie

Fot. 51. Polichromie w kościele w Kosierzu – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Kościół pod wezwaniem Wszystkich Świętych w Ciemnicach

Ciemnice (niem. Thiemendorf) to miejscowość, której dzieje sięgają XIII wieku, a powstanie nazwy jest łączone z imieniem wójta Themo, który wcześniej, w 1233 roku, na polecenie Henryka Brodatego dał również początek górnołużyckiemu Nowogrodźcowi nad Kwisą. Na przestrzeni wieków właścicielami Ciemnic były rodziny von Salgast, von Löben, na początku XVIII wieku von Rabenau, a do 1850 roku von Oppel. Sprawowali oni patronat nad kościołem, w którym niegdyś można było odnaleźć liczne pamiątki po ich przedstawicielach⁵³.

Kościół, obecnie pod wezwaniem Wszystkich Świętych, został zbudowany w 1610 roku, a jego fundatorem był Hans von Salgast. Świątynię na planie prostokąta, z wielobocznie zamkniętym prezbiterium, wybudowano przy zastosowaniu konstrukcji szkieletowej z wypełnieniem ceglanym. Pierwotnie, oprócz zakrystii od wschodu, posiadała też od południa dwa przedsionki na rzucie kwadratu. Dach dwuspadowy, nad korpusem przechodzi w trójboczny. Wnętrze nakrywa drewniany strop belkowy. Pożar, który zniszczył część świątyni na początku XIX wieku, był powodem przeprowadzenia istotnego remontu, w wyniku którego powstały empory organowa z instrumentem z pierwszej połowy stulecia, empora południowa oraz łoża kolatorska⁵⁴.

Spośród oryginalnego wyposażenia nie przetrwały: ołtarz z 1723 roku z malowanym na płótnie obrazem Ostatnia Wieczerza, późnorenesansowa ambona, cynowe świeczniki ołtarzowe, barokowy krucyfiks i kielichy, w większości fundacje Oppelów. Ponadto przy łożu zawieszono było drewniane epitafium Christiana Wilhelma Ernsta von Oppel (zm. 1772). Prosta renesansowa chrzcielnica znajduje się w dzwonnicy przykościelnej, autorzy nie odnotowali natomiast misy chrzcielnej z 1582 roku. Dwie bogato zdobione płyty nagrobne niegdyś były ustawione pod zadaszeniem przy zakrystii. Poświęcone były pamięci Georga Abrahama von Oppel (zm. 1715) oraz małżonkom Christianowi Wilhelmowi von Oppel (zm. 1767) i Louise Gottliebe z domu von Luck (zm. 1756). W dzwonnicy przykościelnej zawieszono były dwa dzwony, które odlał Franciscus Voillard w 1673 roku. Akcję rekwizycji w czasie II wojny światowej przetrwał mniejszy z nich, z umieszczonym w inskrypcji nazwiskiem ówczesnego ciemnickiego proboszcza. Przy świątyni istniał cmentarz, po którym dziś pozostały jedynie ułożone przy kościele nieliczne

⁵³ W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, op. cit., s. 216–222.

⁵⁴ Biała Karta: Ciemnice, Kościół filialny p.w. Wszystkich Świętych, opracowanie z 1997 r., Autor: B. Bielinis-Kopeć, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

rozbite nagrobki. W dokumentacji konserwatorskiej z 1966 roku odnotowano „stan dość dobry”, a zniszczenia oszacowano na poziomie 10%⁵⁵. Układ przestrzenny wsi został objęty ochroną konserwatorską⁵⁶. W trakcie trwania projektu rozpoczął się remont elewacji kościoła.

Fot. 52. Wnętrze kościoła w Ciemnicach – stan około 1920 roku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv, Neg.-Nr.: PK002659. Autor: M. Zeisig

⁵⁵ Zielona Karta: Ciemnice, Kościół fil. p.w. Wszystkich Świętych, opracowanie z 1966 r., Autorzy: T. Chrzanowski, M. Kornecki, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

⁵⁶ Ochroną objęto zabudowę, której początki sięgają XIII wieku, a intensywnie rozwinęła się w XIX i XX wieku, ale także układ dróg, zabudowę gospodarczą i przede wszystkim usytuowane na wzgórzu kościół i cmentarz. Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego układu ruralistycznego: Ciemnice, opracowanie z 2015 r., Autor: A. Duda, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

Fot. 53. Wnętrze kościoła w Ciemnicach – stan około 1920 roku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv,
Neg.-Nr.: PK002658. Autor: M. Zeisig

Fot. 54. Kościół i dzwonnica w Ciemnicach – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Fot. 55. Wnętrze kościoła w Ciemnicach – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Utracone wyposażenie:

- Określenie zabytku: Kielich liturgiczny

Autor/szkoła/warsztat: G.B. – mistrz, Krosno Odrzańskie

Czas powstania: 1746

Materiał: srebro

Technika: złocenie

Wysokość: 23 cm

Opis:

Stopa sześciolistna, stopniowana, z kryzą. Na stopie inskrypcja. Tulejka stopy sześcioboczna, trzon okrągły. Nodus spłaszczony, dekorowany rytym ornamentem. Czara gładka, głęboka, o rozchylonych krawędziach. Na patenie, wykonanej ze srebra, cecha miejska Krosna Odrzańskiego, cecha złotnika „C.B.”.

Cechy identyfikujące:

Na stopie inskrypcja fundacyjna „M(emoriae) S(uae) P(osuit) T(hiemendorf) den 24. Marz C(hristian) W(ilhelm) V(on) O(ppel) 1746” oraz cecha miejska Krosna Odrzańskiego i cecha złotnika „C.B.”.

Źródło:

W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses Crossen*, s. 220; *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. X, z. 8, opr. J. Zdrenka, nr 252.

Numer w bazie strat wojennych MKiDN: 69888

- Określenie zabytku: Kielich liturgiczny

Autor/szkoła/warsztat: G.B. – mistrz, Krosno Odrzańskie

Czas powstania: 1746

Materiał: srebro

Technika: złocenie

Wysokość: 22,5 cm

Opis:

Stopa sześciolistna, stopniowana, z kryzą, zdobiona ornamentem roślinnym. Tulejka stopy sześcioboczna, trzon okrągły. Nodus spłaszczony z okrągłymi, romboidalnymi i owalnymi polami z motywami kwiatów. Czara gładka, głęboka, o rozchylonych krawędziach. Na patenie, wykonanej ze srebra, cecha miejska Krosna Odrzańskiego, cecha złotnika „C.B.”.

Cechy identyfikujące:

Na stopie cecha miejska Krosna Odrzańskiego, cecha złotnika „C.B.”.

Źródło:

W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses Crossen*, s. 220; *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. X, z. 8, opr. J. Zdrenka, nr 260.

Numer w bazie strat wojennych MKiDN: 69887

● Określenie zabytku: Kielich liturgiczny

Autor/szkoła/warsztat: Gerlach G. F. (?-?), Krosno Odrzańskie

Czas powstania: XVIII w.

Materiał: srebro

Technika: złocenie

Wysokość: 24 cm

Opis:

Stopa sześciolistna, stopniowana, z kryzą. Tulejka stopy sześcioboczna, trzon okrągły. Nodus lekko spłaszczony. Czara gładka, głęboka, o rozchylonych krawędziach.

Cechy identyfikujące:

Na stopie cecha miejska Krosna Odrzańskiego, cecha złotnika „G.F.G.”.

Źródło:

W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses Crossen*, s. 220; *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. X, z. 8, opr. J. Zdrenka, nr 261.

Numer w bazie strat wojennych MKiDN: 69886

Fot. 56. Kielichy liturgiczne z kościoła w Ciemnicach – stan około 1920 roku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv, Neg.-Nr.: PK002660. Autor: M. Zeisig

Kościół pod wezwaniem Najświętszego Serca Pana Jezusa w Dąbiu

Dąbie (niem. Gersdorf) to wieś o średniowiecznej metryce, zasiedlona i uformowana w XII–XIII wieku. Na przestrzeni stuleci była własnością między innymi znanego rodu von Knobelsdorff, którego przedstawiciela Christopha odnotowują źródła w 1500 roku, przy okazji składania hołdu lennego. Niezwykle niszczycielska w dziejach miejscowości okazała się wojna trzydziestoletnia, powodując niemal jej całkowite zniszczenie. W 1632 roku spłonęły bowiem dwie siedziby szlacheckie, liczne domostwa, a także wieża kościelna. Odbudowę świątyni przypisuje się wprawdzie Knobelsdorffom, jednak z uwagi na zubożenie pozostali oni właścicielami Dąbia jedynie do 1662 roku. W późniejszym okresie dzieje miejscowości były związane z rodziną baronów von Schöneich, którzy posiadali te dobra aż do XIX wieku.

Kościół, obecnie pod wezwaniem Najświętszego Serca Pana Jezusa, jest przykładem średniowiecznej budowli, umiejscowionej w centrum cmentarza. Wcześniejsze teorie dotyczące datowania świątyni na okres późnego średniowiecza⁵⁷ wydają się stać w sprzeczności z zachowanymi detalami architektonicznymi, wskazującymi na XIII wiek⁵⁸. Wzniesiony z kamienia polnego i cegły na planie nieregularnego prostokąta posiada zakrystię od północy i wieżę z dachem namiotowym od zachodu. Korpus nakrywa drewniany strop belkowy, zakrystię sklepienie kolebkowe. Dach dwuspadowy, nad zakrystią trójspadowy. Na przestrzeni stuleci był wielokrotnie przebudowywany. Zmiany nastąpiły po przejęciu świątyni przez protestantów, a następnie w trakcie odbudowy po zniszczeniach okresu wojny trzydziestoletniej (jeszcze w 1674 roku). Na początku XVIII wieku podwyższono zakrystię o lożę patronacką, co upamiętniał wiatrowskaz wieżowy z datą 1710 i inicjałami fundatora (Hans Gottlob Freiherr von Schöneich). W kolejnym stuleciu dokonano zmian elewacji, kiedy wymieniono starsze okna na większe, w stylu ówczesnie dominującego neogotyku oraz wybudowano ołtarz, empory (rozebrano je po 1954 roku) wsparte na kolumnach doryckich i organy (1852). Wśród dawnego wyposażenia znajdował się barokowy anioł chrzcielny z cynową misą. Niegdyś w wieży zawieszono były dwa dzwony odlane przez Jakoba Neuwerta w Berlinie (1642, 1650) oraz dzieło ludwisarza Jahanna Jakoba Schultza, które powstało w Krośnie Odrzańskim (1710)⁵⁹.

⁵⁷ W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, *op. cit.*, s. 84.

⁵⁸ Biała Karta: Dąbie, Kościół fil. p.w. Najświętszego Serca Jezusowego, opracowanie z 1998 r., Autor: S. Kowalski, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

⁵⁹ W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, *op. cit.*, s. 86; K. Garbacz, *Przewodnik po zabytkach...*, *op. cit.*, s. 220.

Kościół nie doznał szkód w czasie działań wojennych i w 1966 roku odnotowano, że jego stan był „dość dobry”, ze zniszczeniami na poziomie 10%⁶⁰. Podczas trwania badań wewnątrz kościoła przechodziło remont, stąd brak możliwości wykonania aktualnego materiału fotograficznego.

Fot. 57. Kościół w Dąbiu – stan około 1920 roku

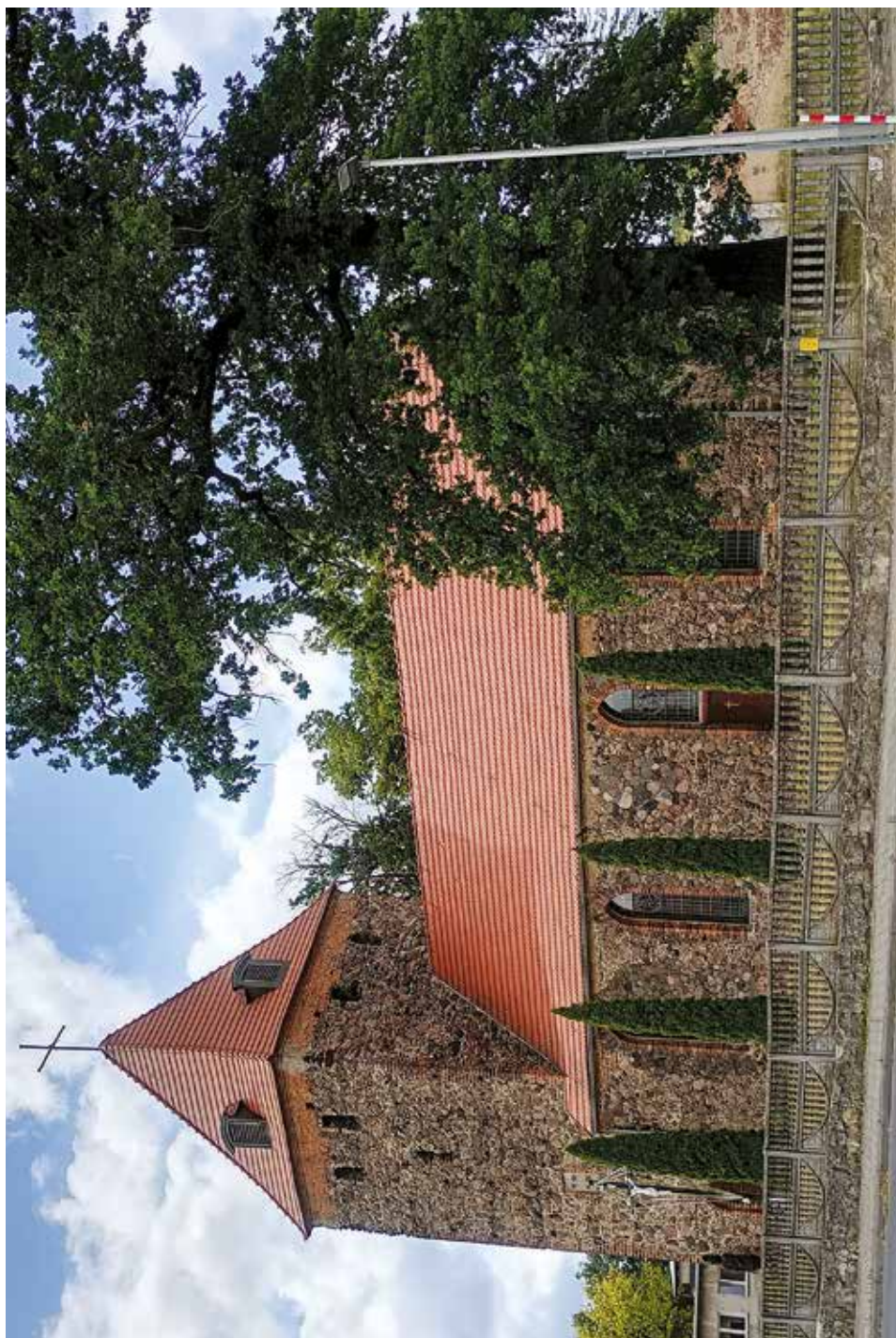
Źródło: W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses Crossen*, s. 85

Fot. 58. Kościół w Dąbiu – stan w 1947 roku

Źródło: zbiory Instytutu Zachodniego im. Zygmunta Wojciechowskiego w Poznaniu. Autor: G. Chmarzyński

⁶⁰ Zielona Karta: Dąbie, Kościół fil. p.w. Najśw. Serca Jezusowego, opracowanie z 1966 r., Autorzy: T. Chrzanowski, M. Kornecki, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

Fot. 59. Kościół w Dąbiu – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Utracone wyposażenie:

- Określenie zabytku: Kielich liturgiczny

Autor/szkoła/warsztat: Männlich Daniel (1625–1701), Berlin

Czas powstania: 1677

Materiał: srebro

Technika: złocenie

Wysokość: 22,5 cm

Opis:

Stopa sześciolistna, na jej spodzie inskrypcja fundacyjna. Cecha miejska Berlina, cecha złotnika „DM”.

Cechy identyfikujące:

Na spodzie stopy ryta inskrypcja „Gersd(orfer) Kirche 1677 d(en) 12. Aug(usti)”.

Źródło:

W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses Crossen*, s. 86; *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. X, z. 8, opr. J. Zdrenka, nr 116.

Numer w bazie strat wojennych MKiDN: 69879

Fot. 60. Kielich liturgiczny z kościoła w Dąbiu – stan około 1920 roku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv, Neg.-Nr.: PK002661. Autor: M. Zeisig

Kościół pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Kosierzu

Kosierz (niem. Cossar) to niewielka miejscowość, która, tak jak wiele opisywanych w niniejszej publikacji, swoim rodowodem sięga średniowiecza, choć źródła dokumentujące jej historię są nieliczne. Należała między innymi do rodzin von Rechenberg, von Rabenau, von Knobelsdorff (w ich czasach wybudowano barokowy pałac), a od początku XIX stulecia baronów von Kottwitz.

Kościół, obecnie pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, został wzniesiony najpewniej w 2. połowie XIII wieku, choć bywa datowany jako o dwa stulecia późniejszy⁶¹. Jednonawowa świątynia zbudowana z kamienia polnego i cegły (obramienia okien) na planie prostokąta, z węższą partią prezbiterium, posiada niewielką kruchtę od południa. Zakrystia, współcześnie nieistniejąca, znajdowała się od północy. Drewnianą wieżę o konstrukcji ryglowej wzniesiono w kalenicy nawy w 1654 roku. W nawie i prezbiterium zastosowano stropy drewniane. Dachy – trzyspadowe (nawa), dwuspadowe (prezbiterium i kruchta) oraz namiotowy (wieża). Po zmianie konfesji w XVI wieku pojawiły się z trzech stron empory oraz niektóre elementy wyposażania, jak np. ołtarz ambonowy. Na elewacji można zauważyć powiększone otwory okienne. Zabieg ten przeprowadzono w XIX wieku⁶². Niegdyś w świątyni znajdowało się bogate wyposażenie. Mowa tu o dwóch świecznikach ołtarzowych z brązu wykonanych w 1662 roku, srebrnym kielichu z XVIII wieku ufundowanym przez hrabiego von Finckenstein czy barokowej chrzcielnicy z aniołem chrzcielny⁶³.

W wieży zawieszono dzwony, których losy były niezwykle burzliwe. W 1921 roku katalog brandenburskich zabytków wymieniał dzwon z 1674 roku i dwa z 1877 roku, które powstały w ludwisarni Friedricha Gruhla w Kleinwelka. Spośród trzech wcześniejszych, odlanych w 1649 roku, dwa zarekwirowano w czasie I wojny światowej, natomiast trzeci wraz z parą ufundowaną w 1926 roku przez małżonków Egona von Kottwitz i Norę z domu von Bolschwing, podzielił ich los w trakcie kolejnej wojny⁶⁴. Obecnie w kościele znajduje się jedynie niewielki dzwon odlany

⁶¹ Autorzy katalogu zabytków okręgu krośnieńskiego datowali budowę kościoła „najwcześniej na XV wiek”, Ibidem, s. 25. Datę 1482 podaje M. Stahn, *Die Dorfkirchein in Cossar*, Crossener Kreiskalender 1936, s. 131.

⁶² Biała Karta: Kosierz, Kościół fil. p.w. Niepokalanego Poczęcia N. M. P., opracowanie z 1998 r., Autor: S. Kowalski, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

⁶³ W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, op. cit., s. 25–26.

⁶⁴ Ibidem, s. 28; M. Stahn, *Die Dorfkirchein in Cossar...*, op. cit., s. 131–132.

w XIX wieku w wytwórni braci Bachmann. Na zewnątrz, przy wschodniej elewacji kościoła, ustawione są płyty nagrobne Siegismunda Ernsta Karla von Unruh (zm. 1763) oraz wspomnianych małżonków von Kottwitz.

W ocenie służb konserwatorskich stan kościoła w 1966 roku prezentował się „dość dobrze”, przy czym poziom zniszczeń określono na 10%⁶⁵.

Fot. 61. Kościół w Kosierzu – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Fot. 62. Wnętrze kościoła w Kosierzu – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

⁶⁵ Zielona Karta: Kosierz, Kościół fil. p.w. Niepokalanego Poczęcia N. M. Panny, opracowanie z 1966 r., Autorzy: T. Chrzanowski, M. Kornecki, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

Utracone wyposażenie:

- Określenie zabytku: Kielich liturgiczny
 Autor/szkoła/warsztat: Gerlach G. F. (?-?), Krosno Odrzańskie
 Czas powstania: XVIII w.
 Materiał: srebro
 Technika: złocenie
 Wysokość: 26 cm
 Opis:

Stopa sześciolistna z kryzą, z rytym herbem fundatora. Tulejka sześcioboczna, trzon okrągły, wydzielony pierścieniem, Nodus okrągły. Czara gładka, wysoka, o rozchylonym brzegu. Na spodzie stopy cecha miejska Krosna Odrzańskiego, cecha złotnika „G.F.G.”.

Cechy identyfikujące:

Na stopie rytym herb hrabiowski Finck von Finckenstein.

Źródło:

W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses Crossen*, s. 26; *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. X, z. 8, opr. J. Zdrenka, nr 266.

Numer w bazie strat wojennych MKiDN: 69889

- Określenie zabytku: Świecznik ołtarzowy – 2 sztuki
 Czas powstania: 1662
 Materiał: brąz
 Technika: odlew, niklowanie
 Opis:

Stopa okrągła, profilowana, z rytowanym herbem i inskrypcją. Masywny trzon z trzema pierścieniami. Wydatna profitka z kolcem, na niej rytowana rymowana inskrypcja składająca się z czterech wersów.

Cechy identyfikujące:

Na stopie herb Rabenau, a po jego obu stronach inskrypcja „W(ENDELIN) V(ON) R(ABENAV)” oraz data „1662”. Na profitce inskrypcja „AVF DIESEN LEVCHTER BRENNT DAS LICHT KLAR GOTT WOLLE VNS LEVCHTEN MIT SEINEM WORTE IMMERDAR WIE AVCH MIT DEN SAKRAMENTEN REIN BIS WIR KOMMEN ZV DER CHRISTLICHEN GEMEIN”.

Źródło:

W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses Crossen*, s. 26; *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. X, z. 8, opr. J. Zdrenka, nr 96.

Numer w bazie strat wojennych MKiDN: 69885

Fot. 63. Kielich liturgiczny z kościoła w Kosierzu – stan około 1920 roku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv,
Neg.-Nr.: PK002680. Autor: M. Zeisig

Fot. 64. Świecznik ołtarzowy z kościoła w Kosierzu – stan około 1920 roku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv,
Neg.-Nr.: PK002679. Autor: M. Zeisig

Kościół pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Świętego w Łagowie

Łagów (niem. Logau), którego dzieje i sama nazwa związane są z rodem von Logau, występuje źródłowo od początku XIV wieku. Kolejnymi właścicielami dóbr byli von Doberschützowie, a po wojnie trzydziestoletniej, aż do połowy 1850 roku, majątek należał do rodziny von Arnold⁶⁶.

To ich fundacji miejscowość zawdzięcza powstanie nowego kościoła, obecnie pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Świętego, wybitnie interesującego przykładu XVII-wiecznej architektury. Wzniesiony na rzucie kwadratu, w górnej części murów przyjmuje kształt ośmioboku. Kopulasty wieloboczny dach wieńczy latarenka z dachem namiotowym (obniżona i przekształcona po 1945 roku). Nad portalem wejściowym w elewacji południowej umieszczona jest wykonana z piaskowca tablica z kartuszem herbowym upamiętniająca fundację, której dokonali małżonkowie Johann von Arnold i Dorothea von Jeuthe w 1698 roku⁶⁷.

Wnętrze otaczają wsparte na słupach empory, na które prowadzą umieszczone w narożach budowli trzy spiralne klatki schodowe. W narożu północno-wschodnim jest umiejscowiona zakrystia. W centralnej części kopuły nakrywającej jednoprzestrzenne wnętrze znajduje się plafon z dwoma herbami opatrzonymi inskrypcjami „Dorothea Arnoldin geb. v. Jeuthin” oraz „Johann von Arnold”, a także datą „1699”. Odsłonięto je po wykonaniu rekonstrukcji i pełnej konserwacji w 2007 roku⁶⁸. W większości zachowało się oryginalne wyposażenie w postaci ołtarza z obrazami Ukrzyżowanie i Oplakiwanie (około 1699), amfony i chrzcielniczy (1705), krucyfiksu i świeczników ołtarzowych (1699). Parapety empor zdobi dwadzieścia sześć owalnych pól z malowanymi scenami ze Starego i Nowego Testamentu, począwszy od Stworzenia Człowieka aż po Sąd Ostateczny, które opatrzone inskrypcjami. O funkcjonowaniu w Łagowie starszej świątyni świadczy natomiast inne wyposażenie – świeczniki ołtarzowe z 1635 i 1673 roku czy dwa dzwony, które odlał w 1661 roku we Frankfurcie nad Odrą Franciscus Voillard. Zachowany jest jedynie większy z nich.

Pod kościołem znajduje się krypta, w której w 2007 roku przeprowadzono prace antropologiczne. Prowadzące do niej pierwotnie schody, umiejscowione w świątyni, są zamurowane. Krypta w Łagowie to pomieszczenie podzielone na trzy mniejsze sale. Przed wykonaniem prac antropologicznych znajdowały się w nich

⁶⁶ W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, op. cit., s. 126–132.

⁶⁷ Biała Karta: Kościół filialny p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego, opracowanie z 1998 r., Autor: I. Zaleska, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

⁶⁸ Plafon, ambonę oraz obrazy z ołtarza poddano pełnej konserwacji w latach 2007–2010. Prace przeprowadziła Katarzyna Wantuch-Jarkiewicz.

szczątki ludzkie, gruz budowlany, cegły, kości zwierzęce, elementy nagrobków (zapewne z cmentarza), elementy trumien oraz duża ilość ziemi. Po pieczołowicie wykonanych badaniach i uporządkowaniu krypty okazało się, iż pochowano tam nie mniej niż 37 osób (kobiet, mężczyzn, dzieci). Po zakończeniu prac szczątki spoczęły w specjalnie przygotowanej sosnowej skrzyni⁶⁹.

W 1966 roku w dokumentacji konserwatorskiej stan kościoła opisano jako „dość dobry”, a „zniszczenia” oceniono na 10%⁷⁰.

Fot. 65. Kościół w Łagowie – stan około 1920 roku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv, Neg.-Nr.: PK002653

⁶⁹ Porządkowanie krypt w świątyniach na terenie Ziemi Zachodnich i Północnych jest procesem, który jeszcze się nie zakończył. W czasie wojny, ale w dużej mierze po 1945 roku miejsca te padały ofiarą szabrowników. Kradzieże wiązały się z profanacją szczątków ludzkich oraz niszczeniem trumien i sarkofagów. A. Wrzesińska, *Pochówki szkieletowe z krypty kościoła w Łagowie Lubuskim – wyniki ekspertyzy antropologicznej*, „Lubuskie Materiały Konserwatorskie” 2006–2007, nr 4, s. 52–61.

⁷⁰ Zielona Karta: Łagów, Kościół fil. p.w. Podwyższenia św. Krzyża, opracowanie z 1966 r., Autorzy: T. Chrzanowski, M. Kornecki, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

Fot. 66. Wnętrze kościoła w Łagowie – stan około 1920 roku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv,
Neg.-Nr.: PK002654

Fot. 67. Kościół w Łagowie – stan około 1966 roku

Źródło: Karta ewidencyjna kościoła, zbiory LWKZ Zielonej Góry

Fot. 68. Kościół w Łagowie – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Fot. 69. Wnętrze kościoła w Łagowie – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Fot. 70. Wnętrze kościoła w Łagowie – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Fot. 71. Kartusz z herbami fundatorów na sklepieniu kościoła w Łagowie – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Kościół pod wezwaniem świętego Antoniego Padewskiego w Nowym Zagórze

Nowy Zagór (niem. Deutsch-Sagar) jest miejscowością posiadającą średniowieczny rodowód⁷¹. Dzieje wsi związane były przez kilka stuleci z rodem von Knobelsdorff. W 1496 roku Jan Brandenburski nadał Nowy Zagór w lenno przedstawicielowi tego rodu Hannsowi. W 1815 roku dobra przeszły w posiadanie baronów von Rheinbaben⁷².

Na temat pierwszej gotyckiej świątyni nie zachowały się informacje, elementem jej wyposażenia był dzwon utracony w czasie II wojny światowej. Kościół, obecnie pw. świętego Antoniego Padewskiego, ukończono w tej formie w latach 1882–1886, stopniowo zastępując starszą budowlę szkieletową z lat 1706–1709. Kolejne prace prowadzono w latach 1832, 1840, 1853 i 1872⁷³. Powstał na rzucie prostokąta, z węższym, trójbocznie zamkniętym prezbiterium i dwoma aneksami umiejscowionymi od zachodu, wieżą od wschodu oraz kruchtą po stronie północnej. Korpus nakrywa dach dwuspadowy, prezbiterium wielospadowy, natomiast aneksy dwuspadowy namiotowy. Wieża, zbudowana na rzucie prostokąta, powyżej kalenicy dachu korpusu przechodzi w ośmioboczną i jest wyposażona w dach ostrosłupowy. W nawie zastosowano podwieszany strop typu schinklowskiego, w prezbiterium sklepienie segmentowe⁷⁴. W świątyni znajdowały się m.in. ołtarz, który powstał z wykorzystaniem elementów dawniejszego (1710), ambona, mosiężna późnogotycka misa chrzcielna, dwa cynowe świeczniki ołtarzowe (1768), a w ścianie za ołtarzem umiejscowione były trzy nagrobki upamiętniające dawnych właścicieli (zm. 1580, 1660, 1667), ozdobione herbami von Reinsperg i von Knobelsdorff⁷⁵. Z dawnego wyposażenia zachował się anioł chrzcielny, a także witraże z początku XX wieku ozdobione herbami Knobelsdorff i Rheinbaben. Dwie płyty epitafijne upamiętniają Gustava Walthera, barona von Rheinbaben (zm. 1866) i Marthę von Rheinbaben (zm. 1886).

⁷¹ Układ ruralistyczny, który powstały XIII wieku z późniejszą zabudową z XIX i XX wieku, został objęty ochroną konserwatorską. Obejmuje on czytelny układ sieci dróg, zabudowę sakralną, mieszkalaną oraz gospodarczą. Karta ewidencyjna zabytku nieruchomego układu ruralistycznego: Ciemnice, opracowanie z 2015 r., Autor: A. Duda, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

⁷² W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, op. cit., s. 148.

⁷³ G. Koch, *Geschichtliches aus der Kirchengemeinde Deutsch-Sagar*, Crossener Kreiskalender 1937, s. 136-139.

⁷⁴ Biała Karta: Nowy Zagór, Kościół filialny pw. Ś. Antoniego Padewskiego i zespół kościoła, opracowanie z 2007 r., Autor: J. Sawiński, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

⁷⁵ W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, op. cit., s. 148.

Niegdyś w wieży kościoła znajdowały się trzy dzwony. Dwa zostały odlane w zakładzie ludwisarskim Carl Voss & Sohn w Szczecinie w 1882 i 1886 roku z wykorzystaniem materiału przetopionego ze starszych dzwonów (1651, 1709). Wspomniany późnogotycki pochodził z 1494 roku. Współcześnie w wieży zawieszone są dwa instrumenty z 1919 roku odlane w Bochum.

Na terenie przykościelnym zachowały się krzyż pokutny oraz dawny pomnik poświęcony mieszkańcom Nowego Zagóra, poległym w trakcie I wojny światowej.

Podczas badań terenowych autorzy publikacji zinwentaryzowali płytę nagrobną z 1767 roku, która dziś znajduje się przy wejściu do świątyni.

Fot. 72. Kościół w Nowym Zagórze – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Fot. 73. Wnętrze kościoła w Nowym Zagórzu – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Fot. 74. Wnętrze kościoła w Nowym Zagórzu – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Utracone wyposażenie:

- Określenie zabytku: Świecznik ołtarzowy – 2 sztuki

Czas powstania: 1768

Materiał: cyna

Technika: odlew

Wysokość: 65 cm

Opis:

Trójboczna stopa, na jednej stronie rytowana inskrypcja fundacyjna.

Cechy identyfikujące:

Inskrypcja „Friedrich Wirth Pastor zu Deutsch Sagar d(en) 1. December 1768”.

Źródło:

W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Crossen*, s. 148; *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. X, z. 8, opr. J. Zdrenka, nr 285.

Numer w bazie strat wojennych MKiDN: 69884

Kościół pod wezwaniem świętej Elżbiety Portugalskiej w Pławiu

Miejscowość Pław (niem. Plau), której metryka sięga końca XIII wieku, na przestrzeni stuleci należała między innymi do przedstawicieli rodów von Doberschütz, von Löben, von Berg oraz von Schölten – właścicieli tamtejszych dóbr rycerskich. Na terenie wsi znajduje się kościół, obecnie pod wezwaniem świętej Elżbiety Portugalskiej, który ukończono w 1874 roku. O funkcjonowaniu tam starszej świątyni świadczy pochodzące z niej liczne wyposażenie z XVI i XVII wieku, przeniesione do nowej budowli⁷⁶. Nie zachowały się informacje na temat pierwotnego obiektu sakralnego zbudowanego w Pławiu, natomiast brak w późniejszych inwentarzach najstarszego wyposażenia jest interpretowany jako straty poniesione w czasie wojny trzydziestoletniej. Kościół, wzniesiony na planie prostokąta z kamienia łamanego oraz cegły, posiada wieżę z wejściem głównym od zachodu, przypominające absydę, trójbocznie zamknięte prezbiterium od wschodu oraz pseudotranssept. Korpus i aneksy nakrywają dachy dwuspadowe, natomiast prezbiterium wielospadowy. Nad nawą główną i bocznymi założono strop drewniany, nad prezbiterium zastosowano sklepienie kopułowe⁷⁷. W wieży zawieszono dwa dzwony odlane w roku zakończenia budowy przez ludwisarnię Friedricha Gruhla w Kleinwelka. Wzmiankowane dawne wyposażenie stanowiły cynowa chrzcielnica (1589), liczne kielichy srebrne (m.in. 1674) i cynowe oraz srebrna puszka na komunikanty (1687)⁷⁸.

Na elewacji świątyni można odnaleźć niezwykle bogaty zbiór płyt nagrobnych i epitafijnych z XVIII wieku – przedstawicieli rodu von Luck: Christopha Georga (zm. 1712), Georga Ottona (zm. 1726), Christopha Franza (zm. 1792) i jego żony Sophie Dorothei z domu von Glaubitz (zm. 1775), a ponadto Barbary Marii von Glaubitz z domu von Niesemeuschel (zm. 1711). Większość upamiętnia tamtejszych duchownych z rodzin Cannabäus: Johanna (zm. 1710) i Johanna Gottlieba (zm. 1776) oraz Lubasch: Johanna (zm. 1747), jego dwóch synów Christiana Gottlieba (zm. 1745) oraz Georga Christlieba (zm. 1711), a także Christopha Georga (zm. 1798)⁷⁹.

⁷⁶ P. Kupke, *Bausteine zu heimatlichen...*, *op. cit.*, s. 139–140.

⁷⁷ K. Garbacz, *Przewodnik po zabytkach...*, *op. cit.*, s. 222–223.

⁷⁸ W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, *op. cit.*, s. 137–138.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 139–142.

Fot. 75. Kościół w Pławiu – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Fot. 76. Wnętrze kościoła w Pławiu – stan w 2025 roku

Autor: Anna Polak

Utracone wyposażenie:

- Określenie zabytku: Kielich liturgiczny

Autor/szkoła/warsztat: Schwerin Joachim Friedrich (?–1699), Krosno Odrzańskie

Czas powstania: 1674

Materiał: srebro

Technika: złocenie

Wysokość: 17,5 cm

Opis:

Stopa sześciolistna z kryzą, wyniesiona na dekorowanym cokoliku. Tulejka okrągła, trzon sześcioboczny. Nodus spłaszczony, z rytymi rombami. Czara gładka, głęboka, o rozchylnym brzegu. Należąca do kielicha patena była wykonana ze srebra.

Cechy identyfikujące:

Na powierzchni stopy krzyż w otoku, na spodzie grawerowana inskrypcja „Dieses verehret Herr Michal Heisert avss Crossen der Kirchen in Plav. Anno 1674”, cecha miejska Krosna Odrzańskiego oraz znak mistrza „J.F.S.”.

Źródło:

W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses Crossen*, s. 138; *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. X, z. 8, opr. J. Zdrenka, nr 112.

Numer w bazie strat wojennych MKiDN: 69891

- Określenie zabytku: Puszka na komunikanty

Czas powstania: 1687

Materiał: srebro

Technika: repusowanie

Opis:

Okrągła pushka. Na wierzchu pokrywy zdobionej repusowanym ornamentem z motywem kwiatów, w wydzielonym polu, rytowany herb małżeński (alian-sowy) Grünberg-Schlichting z inicjałami fundatorów oraz datą. Na spodzie pushki awers i rewers talara elektora brandenburskiego Fryderyka Wilhelma z 1650 roku.

Cechy identyfikujące:

Na pokrywie, powyżej herbu, inskrypcja „A. V(ON) G(RÜNBERG) B.”, data „1.6.87.” oraz dalsza część inskrypcji „E G(RÜNBERG) G(EBORENE) V(ON) S(CHLICHTING)”.

Źródło:

W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses Crossen*, s. 138; *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. X, z. 8, opr. J. Zdrenka, nr 122.

Numer w bazie strat wojennych MKiDN: 69890

Fot. 77. Kielich liturgiczny i puszka na komunikanty z kościoła w Pławiu – stan około 1920 roku

Źródło: Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Bildarchiv,
Neg.-Nr.: PK002657. Autor: M. Zeisig

Kościół pod wezwaniem świętego Jana Chrzciciela w Trzebulach

Miejscowość Trzebule (niem. Treppeln) swoją historią sięga XV wieku. Tamtejsze dobra rycerskie należały do rodzin von Bornsdorf i von Knobelsdorff, od 1664 roku do von Marwitzów, w XVIII wieku przybyła tam rodzina Żychlińskich (Zychlinsky), a na początku XX stulecia dobra przejęli hrabiowie von Finckenstein⁸⁰.

Niewielki kościół, obecnie pod wezwaniem świętego Jana Chrzciciela, został wzniesiony dzięki Dietrichowi von der Marwitz w 1670 roku, co poświadczała inskrypcja na wiatrowskazie. Budowla powstała w konstrukcji zrębowej na planie ośmioboku posiada prostokątną kruchtę z XIX wieku umiejscowioną od południa, przy czym nie zachowały się dwie starsze szkieletowe przybudówki dostawione od wschodu i zachodu. Ośmioboczny dach świątyni wieńczy latarnia z hełmem. Wnętrze nakrywa drewniany strop⁸¹. W latach 1973–1978 dokonano wielu prac remontowych i przekształceń, m.in. przebudowano ambonowy ołtarz i przeniesiono go na stronę zachodnią, rozbierając tę część empor (pierwotnie otaczały całe wnętrze) oraz zakryto (usunięto?) umieszczoną w centralnej części stropu inskrypcję „HEILIG HEILIG HEILIG IST GOTT”⁸². Niegdyś w kościele znajdowały się żeliwne lichtarze, renesansowy dwunastoramienny świecznik, srebrny kielich z pateną i puszka na komunikanty (1732), skarbona z okresu budowy, obraz zmarłego w 1705 roku, po pięćdziesięciu latach posługi, proboszcza Tobiasza Pirschera, organy z XIX wieku. Spośród dwóch dzwonów nie przetrwał średniowieczny, mniejszy i pozbawiony inskrypcji, zachowany odlał w 1699 roku Paul Andreas Koerner w Żarach⁸³.

Zgodnie z informacjami służb konserwatorskich w 1966 roku stan budowli określono jako „zaniedbany”, z 25% poziomem „zniszczeń”⁸⁴. W trakcie prowadzonych badań kościół przechodził gruntowny remont, stąd brak możliwości wykonania fotografii w jego wnętrzu.

Na cmentarzu, który był umiejscowiony na południowym krańcu wsi, niegdyś znajdował się grobowiec rodziny Zychlinsky z 1802 roku. Była to budowla wzniesiona na planie kwadratu z dachem namiotowym. Nad wejściem, flankowanym czterema półkolumnami, umieszczono kartusz herbowy. Niestety budowla nie przetrwała do naszych czasów.

⁸⁰ W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, *op. cit.*, s. 241; K. Garbacz, *Przewodnik po zabytkach...*, *op. cit.*, s. 300.

⁸¹ M. Szymańska-Dereń, *Kościół zrębowe...*, *op. cit.*, s. 127–128.

⁸² Biała Karta: Trzebule, Kościół filialny p.w. św. Jana Chrzciciela, opracowanie z 1997 r., Autor: I. Zaleska, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

⁸³ W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses...*, *op. cit.*, s. 247–248.

⁸⁴ Zielona Karta: Trzebule, Kościół fil. p.w. Narodzenia N. P. Marii, opracowanie z 1966 r., Autorzy: T. Chrzanowski, M. Kornecki, Archiwum LWKZ w Zielonej Górze.

Fot. 78. Kościół w Trzebulach – stan około 1920 roku

Źródło: W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses Crossen*, s. 242

Fot. 79. Wnętrze kościoła w Trzebulach – stan około 1920 roku

Źródło: W. Jung, F. Solger, W. Spatz, M. Klinkenborg, *Die Kunstdenkmäler des Kreisses Crossen*, s. 245

Fot. 80. Kościół w Trzebulach – stan w 2025 roku

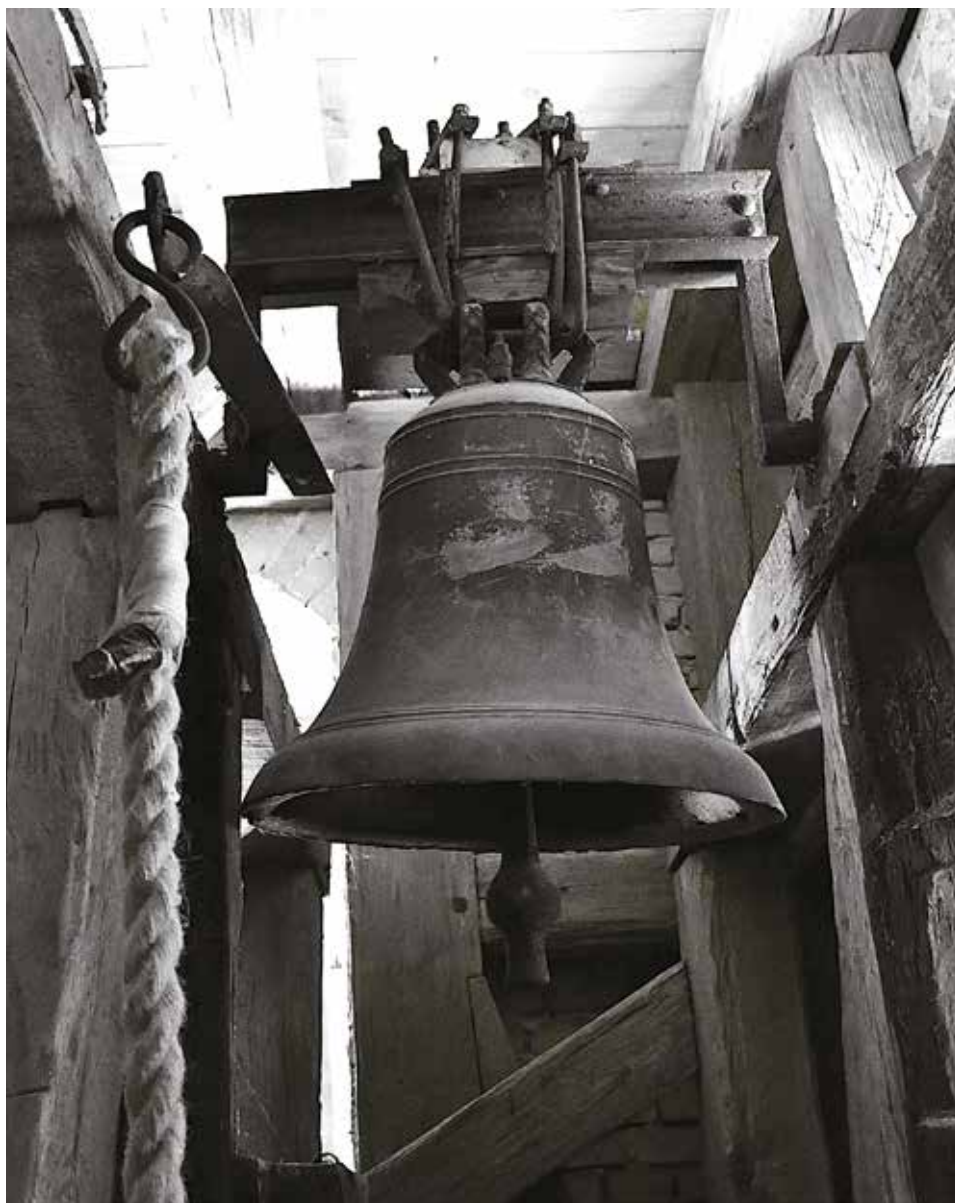
Autor: Anna Polak

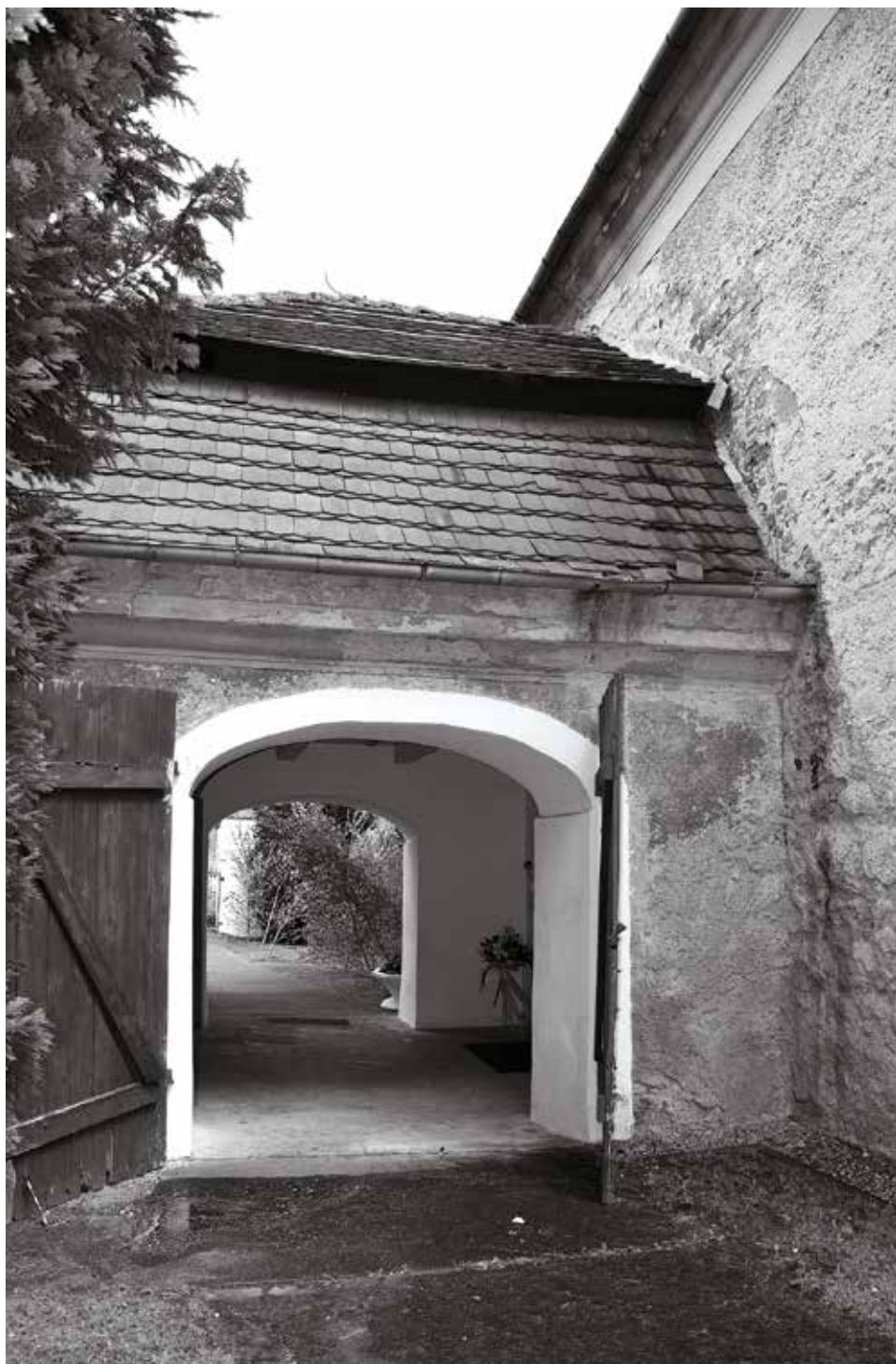
Autor: Anna Polak

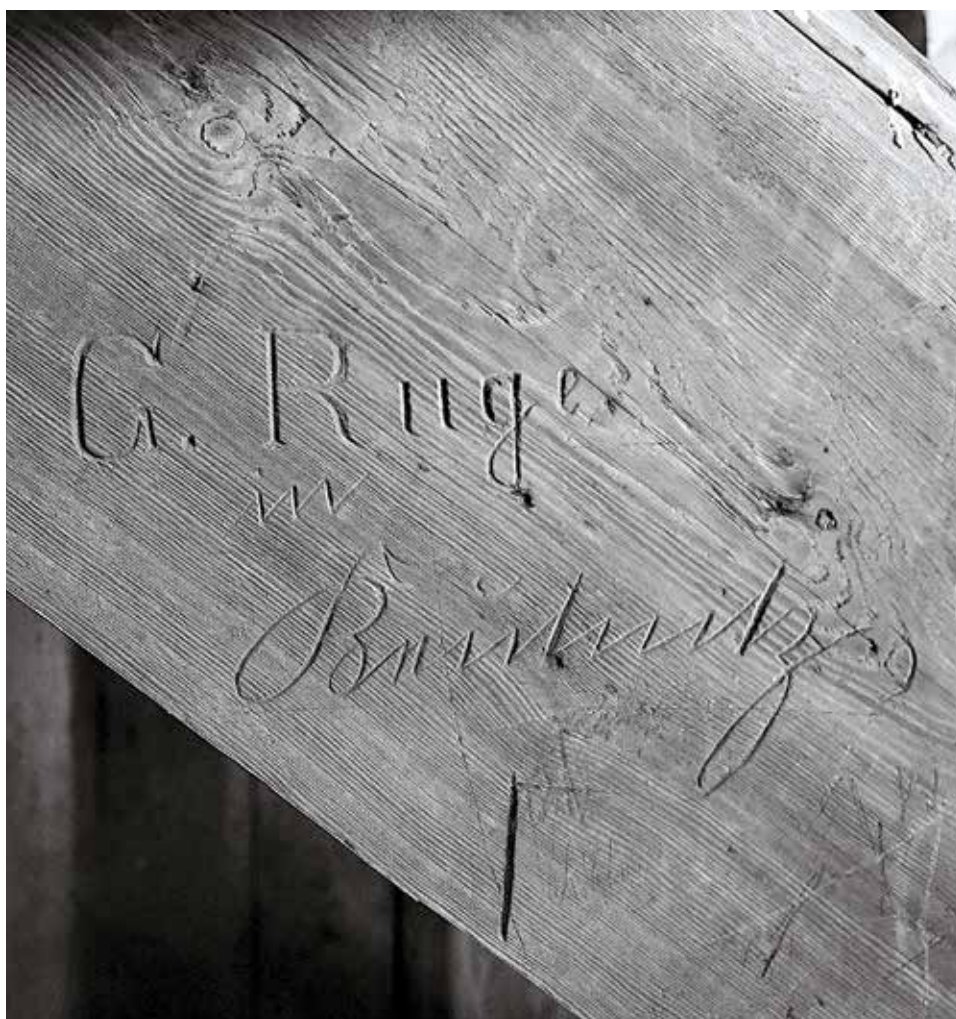
Autor: Anna Polak

Autor: Paweł Karp

Autor: Anna Polak

Autor: Paweł Karp

Autor: Paweł Karp

Autor: Anna Polak

Autor: Anna Polak

Autor: Anna Polak

Bibliografia

Źródła archiwalne

Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, *Verzeichnis der Kunstdenkmaler: Kreis Krossen*.

Instytut Zachodni im. Zygmunta Wojciechowskiego w Poznaniu, *Archiwum Ziemi Zachodnich i Północnych*.

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Zielonej Górze, *Karty zabytków*.

Źródła i literatura (wybór)

Belzyt L.C., *Gubin, Krosno, Nowogród Bobrzański, Zasieki, Łęknica, Trzebiel, Wschowa. Epoka przemysłowa w innych ośrodkach południowej części województwa lubuskiego*, [w:] *Epoka przemysłowa w miastach południowej części województwa lubuskiego*, red. L.C. Belzyt, J. Skierska, Zielona Góra 2017.

Bielinis-Kopeć B., *Burzliwe losy zabytków sakralnych na Ziemiach Odzyskanych w powojennej Polsce przykładem wpływu polityki na „trudne” dziedzictwo kulturowe*, [w:] *Ruiny zabytków sakralnych – ochrona i adaptacja do nowych funkcji. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej*, Gubin 2008.

Corpus inscriptionum Poloniae, t. X, *Inskrypcje województwa lubuskiego*, red. J. Zdrenka, z. 8, *Powiat Krosno Odrzańskie (do 1815 roku)*, opr. J. Zdrenka, Toruń 2016.

Domagalska K., *Misy chrzcielne. Ślady działalności konwisarzy krośnieńskich*, „Lubuskie Materiały Konserwatorskie” 2024, nr 21.

Fischer O., *Evangelisches Pfarrerbuch für die Mark Brandenburg seit der Reformation*, Bd. 2, Berlin 1941.

Garbacz K., *Dawny kościół parafialny w Gubinie w świetle prac porządkowych*, [w:] *Fara – badania w ramach projektu: Wykorzystanie innowacji technologicznych w badaniach nad rewaloryzacją zabytkowej Fary w Gubinie*, Gubin 2008.

Garbacz K., *Przewodnik po zabytkach województwa lubuskiego*, tom I, wydanie II poprawione, *Powiaty: zielonogórski, świebodziński, krośnieński*, Zielona Góra 2014.

Geschichte der Kreisstadt Guben, nebst einigen Nachrichten und der Regentenfolge von der Niederlausitz, Hrsg. von J.C. Loocke, Görlitz 1803.

Górski A., *Podsumowanie stanu badań epigraficznych na terenie Fary w Gubinie (woj. lubuskie)*, [w:] *Fara – badania w ramach projektu: Wykorzystanie innowacji technologicznych w badaniach nad rewaloryzacją zabytkowej Fary w Gubinie*, Gubin 2008.

- Gradowski M., *Znaki na srebrze. Znaki miejskie i państwowe używane na terenie Polski w obecnych jej granicach*, Warszawa 2001.
- Hintze E., *Die deutschen Zinngießer und ihre Marken*, Bd. I–VII, Leipzig 1927–1931.
- Inventar der Bau- und Kunstdenkmäler in der Provinz Brandenburg*, bearbeitet von R. Bergau, Berlin 1885.
- Jung W., Solger F., Spatz W., Klinkenborg M., *Die Kunstdenkmäler des Kreisses Crossen*, Berlin 1921.
- Koch G., *Geschichtliches aus der Kirchengemeinde Deutsch-Sagar*, Crossener Kreiskalender 1937
- Kowalski S., *Gubin. Zarys historii do 1945 roku*, Zielona Góra 2010.
- Kowalski S., *Zabytki architektury województwa lubuskiego*, Zielona Góra 2010.
- Kowalski S., *Zabytki architektury województwa zielonogórskiego*, Zielona Góra 1987.
- Kozaczewska-Golasz H., Golasz-Szołomicka H., *Halowe kościoły z wieku XV i pierwszej połowy XVI wieku na Śląsku*, Wrocław 2018.
- Kupke P., *Bausteine zu heimatlichen Ortsgeschichten*, Crossener Kreiskalender 1935–1936.
- Kwaśniak D., *Adaptacje wnętrz i elementów wyposażenia świątyni protestanckich przejętych przez katolików po 1945 roku w południowej części województwa lubuskiego*, „Lubuskie Materiały Konserwatorskie” 2015, nr 12.
- Kwaśniak D., *Losy świątyni we wsiach z kościołem katolickim i ewangelickim po 1945 r. w południowej części województwa lubuskiego*, „Lubuskie Materiały Konserwatorskie” 2020, nr 20.
- Lewczuk J., *Sondażowe badania wykopaliskowe w farze gubińskiej w 2009 roku*, „Lubuskie Materiały Konserwatorskie” 2014, nr 11.
- Matthias G.A., *Chronica der Stadt Crossen. Im Lichte unserer Zeit geschrieben*, Crossen–Zielenzig 1849.
- Mirow G., *Der Zinnschatz der Crossener Amtsfischer und etwas von den Crossener Zinngießern*, Crossener Kreiskalender 1935.
- Muszyński J., *Z doświadczeń w służbie konserwatorskiej*, [w:] *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, red. Z. Mazur, Poznań 1997.
- Obiekty zabytkowe Euromiasta Gubin–Guben*, Gubin 2018.
- Pantkowski R., *Gubin*, Gubin 1998.
- Peter A., *Kościół farny w Gubinie. Dzieje w zarysie*, Guben 2008.
- Polak A., Belzyt L.C., *Łużyce nad Nysą i Lubszą. Historia. Zabytki. Natura*, Ridero 2019.
- Saemann A., *Die Baudacher Kirche, ein Zeuge vergangener Zeiten*, Crossener Kreiskalender 1927.

- Scheffler W., *Goldschmiede Mittel- und Nordostdeutschlands von Wernigerode bis Lauenburg in Pommern. Daten, Werke, Zeiche*, Berlin–New York 1980.
- Stahn M., *Die Dorfkirche in Cossar*, Crossener Kreiskalender 1936.
- Szymańska-Dereń M., *Kościół zрубowe i szkieletowe województwa lubuskiego*, Zielona Góra 2009.
- Traczyk Z., *Ziemia Gubińska 1939–1949*, Gubin 2011.
- Tureczek M., *Między propagandą a rzeczywistością. Niemieckie dobra kultury w percepcji władz i społeczeństwa na Ziemi Lubuskiej po II wojnie światowej*, [w:] *Ziemia Lubuska. Społeczny wymiar dialogu o przeszłości i tożsamości*, red. M. Tureczek, B. Mykietów, Międzyrzecz–Wschowa–Zielona Góra 2014.
- Tureczek M., *Niechciane zabytki na Ziemi Lubuskiej. Kościoły poewangelickie w świetle wybranych akt PWRN w Zielonej Górze*, „Studia Zachodnie” 2011, nr 13.
- Wolff F., *Die Glocken der Provinz Brandenburg und ihre Giesser*, Berlin 1920.
- Wrzesińska A., *Pochówki szkieletowe z krypty kościoła w Łagowie Lubuskim – wyniki ekspertyzy antropologicznej*, „Lubuskie Materiały Konserwatorskie” 2006–2007, nr 4.

ISBN 978-83-68505-12-2